

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Декаданс і меланхолія української інтелігенції в Російській імперії на межі ХІХ-ХХ ст. (за его-джерелами)»

Виконала: студентка 2-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Історія»
Найдух Юлія Петрівна

Науковий керівник: Диса К. Л.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Мартинюк О. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.
Київ -2021

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Декаданс і меланхолія української інтелігенції в Російській імперії на межі XIX-XX ст. (за его-джерелами)»

Автор: студент(ка) 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Дуса К. Л.

Захищена: " ____ " _____ 2019 р.

Короткий зміст роботи:

Робота присвячена дослідженню меланхолійних емоцій української інтелігенції зламу XIX-XX ст. в Російській імперії. У контексті європейських явищ розглядається зв'язок між настроями даної соціальної групи та західними віяннями. Особливу увагу приділено декадансу як одному з найбільш вживаних концептів доби, пов'язаних із кризовими емоціями. Його несприйняття в українському середовищі кін. XIX - поч. XX ст. створює ризик передчасних оцінок емоційного фону суспільства. Тож на причинах і витоках негативної рецепції декадансу зосереджено дослідницький фокус.

На основі епістолярію семи українських інтелектуалів, зокрема Миколи Лисенка, Ольги Косач (Олени Пчілки), Михайла Косача, Лариси Косач (Лесі Українки), Євгена Чикаленка, Бориса Грінченка і Трохима Зіньківського, представлено палітру меланхолійних почуттів української інтелігенції зламу XIX-XX ст. Аналізуються чинники, вияви та особливості кризових емоцій у порівнянні з російськими та європейськими. Окрему увагу зосереджено на нервовості як домінантній емоції української інтелігенції.

**Декларація
академічної доброчесності**

Студента/студентки НаУКМА

Я, Найдух Юлія Петрівна,

студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: yulia.naidukh@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Декаданс і меланхолія української інтелігенції в Російській імперії на межі XIX-XX ст. (за епо-джерелами)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений /ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

23.05.21

Дата

Підпис

Найдух Ю.П.

П.І.Б.студента

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Теоретичні засади, біографічні замітки та джерельна база дослідження.....	7
1.1 Історія емоцій як самостійний дослідницький напрям.....	7
1.2 Характеристика соціальної групи й епістолярію.....	14
Розділ 2. Декаданс і меланхолія.....	24
2.1 Декадентство: мистецький напрям чи настрої доби?	24
2.2 Український декаданс: міф чи реальність?.....	35
2.3 Меланхолійні емоції української інтелігенції.....	48
Розділ 3. Нервова епоха.....	57
3.1 Нервовість Європи та Російської імперії.....	57
3.2 «Нерви» української інтелігенції.....	65
Висновки.....	77
Список використаних джерел та літератури.....	80
Додатки.....	86

Вступ

Емоційний стан європейського суспільства на зламі XIX-XX століть можна описати трьома поняттями: декаданс, *fin de siècle*¹ і нервовість. Переплітаючись між собою, вони вказували на атмосферу розчарування, апатії, зневіри та меланхолії в тогочасному інтелектуальному середовищі. Концентрація негативу робила видимими ці настрої у мистецтві, а історики лиш підтвердили такі віяння, опираючись на его-джерела. Натомість емоції українських інтелектуалів кін. XIX - поч. XX ст. в Російській імперії досліджені не були. Частково про це йдеться у працях літературознавців, котрі описували їх кризь призму декадансу в літературі. Більшість авторів вважає, що це явище «література бездержавної нації дозволити собі не могла»², тож воно було мало представленим. На їхню думку, у час активного націєтворення занепадницькі настрої були недоречними. Однак чи справді національний чинник вберіг українських інтелектуалів від загальноєвропейських кризових віянь? І чи можна судити про емоційність суспільства на основі його (не)сприйняття декадансу? Ми спробуємо відповісти на ці питання, дослідивши меланхолійні настрої окремих представників активного українства на зламі століть, зокрема Миколи Лисенка, Ольги Косач (Олени Пчілки), Михайла Косача, Лариси Косач (Лесі Українки), Євгена Чикаленка, Бориса Грінченка і Трохима Зіньківського.

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою розвитку історії емоцій як самостійного напрямку в українському академічному середовищі, з огляду на залежність суспільно-політичних, культурних та мистецьких процесів від емоційних інтенцій соціуму.

¹ Кінець століття (франц.).

² Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2016. С. 47.

Об'єктом роботи є емоційне тло зламу XIX–XX століть, а **предметом** – меланхолія та нервовість, як домінантна емоція українських інтелектуалів у Російській імперії на зламі XIX–XX століть.

Мета – дослідити меланхолійні почуття семи українських інтелектуалів Російської імперії у період із 1885 по 1905 роки в контексті західноєвропейських кризових віянь.

Відповідно до поставленої мети, у роботі будуть виконані такі **завдання**:

- розглянути теоретичні засади історії емоцій, біографічні характеристики персоналій та джерельну базу дослідження;
- проаналізувати зв'язок між явищем декадансу і меланхолійними емоціями в Європі, Російській імперії та на українських землях у її складі;
- дослідити нервовість українських інтелектуалів у контексті вияву загальноєвропейських кризових настроїв.

Хронологічні межі дослідження:

Нижня межа – 1885 р., бо саме з такого часу в Європі популяризується явище декадансу та *fin de siècle*.

Верхня межа – 1905 р., оскільки Російська революція суттєво вплинула на загальний емоційний стан суспільства. Тож необхідно розділяти те, що було до – і після.

Методологічний інструментарій роботи базуватиметься на критичних засадах і залучатиме історичну герменевтику та деконструкцію для розшифрування емоційних кодів; просопографію – для узагальнення меланхолійних інтенцій в рамках обраної соціальної групи; компаративний підхід – для співставлення досліджуваних явищ в Європі, Російській імперії та на її українських теренах. Методологія також враховуватиме специфіку роботи із еґо-джерелами та залучатиме підходи до історії емоцій, про які детальніше йтиметься у першому розділі.

Проблема меланхолійних емоцій українських інтелектуалів в історіографії напям'ю не представлена. Як вище зазначалося, цієї теми торкалися літературознавці в контексті вивчення декадансу. Серед них можна виділити дослідження Соломії Павличко, Тамари Гундорової та Максима Нестелєєва³. Нерідко ці праці залучають еґо-джерела, для глибшого розуміння ідей автора. Однак вони аналізують тільки письменників і концентруються довкола художнього твору, а не самих емоцій. Більшою мірою ми залучатимемо їх для характеристики декадансу поряд з європейськими та російськими дослідженнями, присвяченими цьому явищу.

Підставовими також будуть роботи, присвячені кризовим емоціям кін. ХІХ - поч. ХХ ст. Зокрема стаття⁴ Марка Стейнберґа про палітру похмурих настроїв російського суспільства в період між двома революціями. За аналогією з автором, у нашому дослідженні ми використовуватимемо концепт меланхолії не у ранньомодерному трактуванні, а в якості метапоняття. Хоча в другій половині ХІХ ст. цей термін залишався у вжитку, він змінив свій давній сенс і був «втраченою емоцією»⁵. Тож під цим словом ми об'єднаємо низку кризових явищ, котрі побутували в суспільстві на зламі століть. Одному з таких, а саме – нервовості, буде присвячено окремий розділ.

Інша базова праця – «Історія меланхолії» Карін Юґґаннісон, що розглядає меланхолійні настрої загалом і «нерви» зокрема у західній

³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Аґатанґела Кримського. Київ: Основи, 2016. 398 с.; Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2009. 447 с.; Нестелєєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму. Київ: Академвидав, 2013. 256 с.; Нестелєєв М. Іван Франко і декаданс. Волинь філологічна: текст і контекст / ред. Г. Аркушин. Луцьк, 2015. № 20. С. 186-193.

⁴ Стейнберґ М. Меланхолия Нового времени: дискурс о социальных эмоциях между двумя революциями. Российская империя чувств / ред Я. Плампер, Ш. Шахадат, М. Эли. Москва, 2010. С. 202-226.

⁵ Frevert U. Emotions in History – Lost and Found. Budapest, 2011. P. 26.

культури⁶. Поряд з нею можна виділити дослідження Рікардо Ніколозі та Лори Гьорінг котрі писали про російську нервовість у другій половині XIX ст.⁷. Необхідними також є «Оксфордська історія медицини» та дослідження Майкла Столберга, що допоможуть охарактеризувати «нерви» в контексті психіатрії⁸. Теоретичним підґрунтям стануть праці⁹ з історії емоцій Яна Плампера, Роба Боддіса, Вільяма Редді, та інших, котрі ми детально розглянемо в першому розділі.

Джерелами дослідження є листування семи українських інтелектуалів Російської імперії, зокрема Миколи Лисенка, Ольги Косач, Михайла Косача, Лариси Косач, Євгена Чикаленка, Бориса Грінченка і Трохима Зіньківського. Епістолярій обмежуватиметься періодом із 1885 по 1905 роки, і докладніше буде представлений у першому розділі.

Структура роботи відповідає меті та поставленим завданням. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також додатків. Перший розділ присвячений огляду теоретичної літератури з історії емоцій, коротким біографічним відомостям для характеристики персоналій і джерельній базі дослідження. Другий розділ порівнює декаданс і меланхолійні емоції на

⁶ Юханнісон К. История меланхолии. Москва: Новое литературное обозрение, 216. 320 с.

⁷ Ніколози Р. Нервный век. Российская психиатрия конца XIX века и вырождение общественного организма / пер. с нем. Нины Ставрогиной. *Новое литературное обозрение*. 2018. № 1. С. 374-390; Goering L. "Russian Nervousness": Neurasthenia and National Identity in Nineteenth-Century Russia. *Medical History*. 2003, Volume 47, Issue 1. P. 23-47.

⁸ Cooter R. Medicine and Modernity. *The Oxford Handbook of the History of Medicine* / ed. by Jackson M. Oxford, 2011. P. 100-116; Hayward R. Medicine and the Mind. *The Oxford Handbook of the History of Medicine* / ed. by Jackson M. Oxford, 2011. P. 524-542; Stolberg M. Experiencing Illness and the Sick Body in Early Modern Europe. London: Palgrave Macmillan, 2011. 299 p.

⁹ Плампер Я. История эмоций / пер. с англ. К. Левинсона. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 568 с.; Boddice R. The History of Emotions. Manchester: Manchester University Press, 2018. 264 p.; Boddice R. The History of Feelings. 2019. London: Reaktion Books, 240 p.; Frevert U. Emotions in History – Lost and Found. Budapest: Central European University Press, 2011. 270 p.; Reddy W. The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions. London: Cambridge University Press, 2001. 396 p.

різних теренах. Третій описує поняття нервовості на зламі століть, репрезентуючи його у європейському, російському та українському контекстах.

Розділ 1. Теоретичні засади, біографічні замітки та джерельна база дослідження

1.1. Історія емоцій як самостійний дослідницький напрям

Емоції довго залишалися поза компетенцією істориків. Протиставлені розуму філософією Декарта і Канта, вони донині асоціюються із біологічними та соціальними науками¹⁰. Вперше зважати на почуття в минулому закликав Люсьєн Февр у своїй доповіді під назвою «Чутливість та історія» (1938). Стрімке поширення нацизму підштовхнуло його до думки, що емоції «заразні». А тому вивчення обставин їхнього побутування у певній історичній спільноті є вкрай важливим¹¹. Таким чином, за словами Яна Плампера, біля витоків історії емоцій стояли Гітлер і Февр¹².

У 1970-х популярності набула психоісторія, котру іронічно іменують швидкоплинним романом історії з психоаналізом¹³. Представники цього напрямку серед іншого писали і про емоції. Однак їхні методи зазнали нищівної критики, адже базувалися на уявленні про незмінну психологічну основу людей в усі часи¹⁴. Втім, останні дослідження істориків емоцій закликають переглянути ідеї психоісторії. Так, Роб Боддіс «реабілітовує» праці Пітера Гея, котрий мав відмінні від колег погляди, описуючи впливи культури на психоемоційні стани людини¹⁵.

Про остаточне зародження історії емоцій як окремого академічного напрямку можна говорити лише з 1980-х. Батьками-засновниками дисципліни вважається подружжя американських дослідників Пітера та

¹⁰ Плампер Я. История эмоций / пер. с англ. К. Левинсона. Москва, 2018. С. 32-33, 41-42.

¹¹ Февр Л. Чувствительность и история. *Бои за историю*. Москва, 1991. С. 111.

¹² Плампер Я. Эмоции в русской истории. *Российская империя чувств*. Москва, 2010. С. 13.

¹³ Boddice R. *The History of Emotions*. Manchester, 2018. P. 10.

¹⁴ Плампер Я. Эмоции в русской истории. С. 18.

¹⁵ Boddice R. *The History of Emotions*. P. 32.

Керол Стернсів. Вони запропонували використовувати термін «емоціологія» для позначення емоційних норм у різні історичні періоди. Найбільше їх цікавило, чому інститути влади забороняли одні емоції, дозволяли інші та залишалися нейтральними до третіх¹⁶. Критики закидали Стернсам обмеженість джерельної вибірки, адже більшість їхніх досліджень базувалися на книгах із етикету¹⁷.

Остаточно історія емоцій вийшла із тіні наприкінці 1990-х. Знаковими для цього періоду є дві постаті: Барбара Розенвейн і Вільяма Редді. Медієвістка Барбара Розенвейн ввела концепцію «емоційних спільнот», яка позначає групу людей, що однаково оцінюють певні почуття і сповідують єдині норми вираження емоцій. Дослідниця зробила висновок, що люди в минулому та сьогоденні можуть належати до кількох емоційних спільнот водночас. Вона наголосила на двох підставових методах у роботі історика: 1) не плутати емоційні особливості спільноти та жанрові особливості тексту, для чого варто залучати джерела різних жанрів; 2) не відкидати мовні конвенції минулого: вони можуть мати мало спільного з реальними почуттями, та все одно відображати особливості емоційних спільнот¹⁸.

Паралельно з'явилися і стали знаковими дослідження Вільяма Редді, зокрема його монографія «Навігація почуття» (2001). Він є автором низки термінів, що увійшли у словники наступників. За Редді, промовлене твердження здатне впливати на стан людини, зокрема викликати чи підсилювати у неї висловлену емоцію. На цій ідеї базується поняття «емотиву», введене дослідником¹⁹. Так, «емотив» – це мовний акт, який і

¹⁶ Stearns P., Stearns C. Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *The American Historical Review*. 1985. Vol. 90. № 4. P. 813.

¹⁷ Плампер Я. Эмоции в русской истории. *Российская империя чувств*. Москва, 2010. С. 18.

¹⁸ Rosenwein B. Obawy o emocje w historii. *Teksty Drugie*. 2015, № 1. s. 365-367.

¹⁹ Reddy W. *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. London, 2001. P. 55.

описує, і змінює²⁰. На його важливості для істориків емоцій неодноразово наголошує Роб Боддіс. Він каже, що з уявленням про «емотив» аналіз емоційних термінів не зводиться до семантики. Адже дослідник є свідомим того, що мова не просто позначає досвід, а впливає на нього²¹. А це, у свою чергу, суттєво змінює уявлення про особливості емоційності того чи іншого періоду.

Інший концепт Вільяма Редді під назвою «емоційний режим» позначає стандарти почуттів певного суспільства, а «когмоція» – постулює єдність розумових та емоційних процесів²². Головним же досягненням Вільяма Редді називають опис емоції як симбіозу біологічно базових і соціально сконструйованих елементів²³. Більшість майбутніх істориків перейняли це бачення. А от попередники зробили поняття емоції справжнім каменем спотикання.

Із цим абстрактним концептом історика варто розібратися «на березі», аби він, звиклий до конкретних предметів дослідження на зразок явища-місця-події, зміг фахово виконати поставлене завдання. Тому ми детальніше розглянемо одну із теоретично-методологічних книг, котра має на меті відповісти на питання «що таке емоція?», і тим самим створити підґрунтя для якісного дослідження людських почуттів у минулому.

Йдеться про книгу німецького професора Яна Плампера «Історія емоцій», що побачила світ у 2012-му²⁴. У ній вперше було зібрано погляди гуманітарних, соціальних і природничих наук на проблему людських почуттів. Наскрізною автор робить дихотомію універсалізму та соціального

²⁰ Reddy W. *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. London, 2001. P. 55-58.

²¹ Boddice R. *The History of Feelings*. London, 2019. P. 16.

²² Reddy W. *The Navigation of Feeling*. P. 149-153, 170.

²³ Плампер Я. Эмоции в русской истории. *Российская империя чувств*. Москва, 2010. С. 21-22.

²⁴ Плампер Я. *История эмоций* / пер. с англ. К. Левинсона. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 568 с.

конструктивізму: тих, хто вважає емоції однаковими у всіх людей, незалежно від місця і часу, і тих, хто називає їх продуктом культури. За словами Плампера, перші праці соціальних конструктивістів з'явилися у 80-х рр. ХХ ст.: до цього дослідники одностайно вважали, що попри будь-які культурні нашарування, у всіх людей є однакова емоційна основа²⁵.

До прикладу, на початку ХХ ст. Еміль Дюркгайм трактував поведінку досліджуваних народів під час відспівування ними померлих (гучний плач, роздряпування власних тіл, крики) – не як справжні емоції, а як ритуал, як культурну маску²⁶. Натомість у книзі Мішель Розалдо «Знання і пристрасть: ілонготські поняття про себе та соціальне життя» (1980) потреба ілонготів «полегшити душу» шляхом вбивства (полювання за головами) названа реальним бажанням. Розалдо показує, як воно пробуджувалося в навернених у християнство членів племені, котрі переосмислили звичай і вважали його гріхом. Ці почуття були неконтрольованими і з'являлися у них під час слухання музики, пов'язаної з даним ритуалом. На її думку, це свідчить про вкорінену культурою емоцію, не здатну деконструюватися під впливом нових переконань²⁷.

Втім, спроба Плампера розділити дослідників на два табори виглядає дещо радикальною, адже більшість описаних в книзі теорій поєднують обидві ідеї. Наприклад, Хілдред Гірц, яку автор згадує у главі про соціальний конструктивізм, у 1950-х рр. сказала, що соціальне життя яванців базується не лише на їхніх практиках виховання, а насамперед – на унікальному уявленні про емоційне життя. З іншого боку, вона послуговувалася концептами власної культури, застосовуючи поняття любові, дружби та едипового комплексу²⁸. А це у свою чергу є універсалістським підходом.

²⁵ Плампер Я. История эмоций / пер. с англ. К. Левинсона. Москва, 2018. С. 161-162.

²⁶ Там само. С. 135-136.

²⁷ Там само. С. 162-167.

²⁸ Там само. С. 145.

Водночас Карл Хайдер, віднесений Плампером до універсалістів, на початку 90-х вважав, що емоції – це завжди змішані стани. Він є автором схеми «Потоку емоцій» (див. Додаток 1), у якій внутрішня реакція на подію, базова за своєю суттю, виражається по-різному – в залежності від культурних норм²⁹.

Відтак із тексту складно виділити «чистих» конструктивістів і універсалістів. Якщо до перших ще якимось можна віднести Мішель Розалдо, Лілу Абу-Луход і Кетрін Латц, то з другими це зробити складніше. Навіть працю³⁰ Чарльза Дарвіна кінця ХІХ ст. дослідники трактують як таку, що поєднує обидві ідеї, хай навіть з тяжінням до універсалізму³¹. Теоретично, до них можна віднести Пола Екмана, котрому Плампер відводить найбільше критики у книзі³². Але якщо Екман зі своєю теорією шести базових емоцій все ж визнає культурний вплив, з-під шару якого за будь-яких умов розпізнає універсальні почуття, то чи можна його відносити до крайніх універсалістів? І чи існують вони взагалі? Якщо ні, то чи можемо ми говорити про зародження соціального конструктивізму аж у 80-х рр., якщо до цього більшість дослідників визнавали частковий вплив культури на людські емоції?

Із книги Яна Плампера виглядає, що науковці не займають полярних позицій, а радше різняться уявленням про співвідношення в людині соціального конструктивізму та універсалізму. Тим більше, коли умовний нейробіолог аналізує механізми мозку, то не стає автоматично універсалістом: він працює в рамках власної компетенції, досліджуючи один із факторів формування того, що ми називаємо емоціями. В

²⁹ Плампер Я. История эмоций / пер. с англ. К. Левинсона. Москва, 2018. С. 234-239.

³⁰ Дарвин Ч. О выражении эмоций у человека и животных. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 384 с.

³¹ Плампер Я. История эмоций. С. 266-281.

³² Там само. С. 241-264.

загальному ж його уявлення про почуття може включати чимало аспектів, а не лише фізіологічний, котрий, як правило, асоціюють з універсалізмом.

Ян Плампер зауважує важливу річ: історія не поступається соціальним і біологічним наукам у вивченні почуттів. Після створення магнітно-резонансної томографії (МРТ) наприкінці 1980-х років, відбувся справжній бум в нейронауках, який тримається до сьогодні. Під таким впливом сформувалося уявлення про достовірність інноваційних даних у порівнянні з висновками гуманітарних наук, а індустрія видавництва біологічного нон-фікшену його тільки підсилила³³.

Ян Плампер наголошує на тому, що природничі науки мають взоруватися на досвід гуманітарних, а не навпаки. В нейронауках теорії змінюють одна одну дуже швидко, і для них це нормальна практика: успіх експерименту визнається тільки шляхом його неодноразового повторення. Тому будувати велике дослідження на основі версії, яка за місяць буде спростована, для історика – надто невдячна справа. Натомість нейробіологам не завадило би звертатися до кількатисячолітнього спадку гуманітарних та соціальних дисциплін, аби враховувати просторово-часове різноманіття емоцій³⁴.

Загалом книга Яна Плампера дозволяє окреслити уявлення про емоцію на основі найрізноманітніших теорій. Підставовим для нашого дослідження буде уявлення про те, що емоція – це щось на межі універсалізму та соціального конструктивізму. Однак пошук їхнього співвідношення – це справа окремої міждисциплінарної розвідки.

В одній з останніх теоретичних книг з історії емоцій³⁵, що належить перу Роба Боддіса, описано «повноваження» історика на ниві цього напрямку. Він стверджує, що неможливо досліджувати чисту природу

³³ Плампер Я. История эмоций / пер. с англ. К. Левинсона. Москва, 2018. С. 360-364.

³⁴ Там само. С. 487.

³⁵ Boddice R. The History of Emotions. Manchester: Manchester University Press, 2018. 264 p.

людини окремо від культурного досвіду. Так само не можна вивчати сліди соціального конструкту поза біологічними рамками³⁶. Ми не маємо інструментів для обчислення того, що в людини залишається сталим. Однак можемо визначити те, що змушує її змінюватися, тобто – культурний фон³⁷. Крім того, історик не мусить шукати «справжніх» емоцій в минулому, бо не є арбітром «істинних» почуттів. Він не може відповісти на питання, «чи справжнім було кохання у X столітті?». Але він здатен показати особливості цього поняття або схожих почуттів, котрі ховалися під іншими термінами в різні часи³⁸.

Як слушно зауважує Боддіс, для історика емоцій не поменшає роботи, навіть якщо він стоятиме на засадах радикального універсалізму. Однакові емоції людей різних епох все одно мали вписуватись у різні контексти. Те, що страх, радість чи гнів бути сталими почуттями, не означає, що їх викликали однакові чинники. Сама потреба дослідження цих подразників вже є вагомим аргументом для заняття історією емоцій³⁹.

Наостанок варто окреслити термінологічні засади для історії емоцій загалом, і для нашої роботи зокрема. Дослідники цього напрямку використовують різні слова на позначення предмету свого аналізу. Так, Ян Плампер послуговується «емоціями» та «почуттями» у якості синонімів. Натомість «афекти», «пристрасті» та інші концепти залишає осторонь. Роб Боддіс дещо критикує такий підхід за ризики узагальнень, які історичу варто оминати. Але погоджується зі слушністю застосування поняття «емоції» в роботі дослідників цього напрямку⁴⁰. Нам видаються резонними обидві думки, тож ми спробуємо їх врахувати.

³⁶ Boddice R. *The History of Emotions*. Manchester, 2018. 264 p. P. 10.

³⁷ Там само. P. 47.

³⁸ Там само. P. 54.

³⁹ Там само. P. 183.

⁴⁰ Там само. P. 45.

Так, предмет у нашому дослідженні узагальнено іменуватиметься «емоціями», «почуттями» або «настроями». Вслід за Марком Стейнбергом, ми вводимо термін «меланхолія» для його конкретнішого окреслення. У своїй статті під назвою «Меланхолія Нового часу: Дискурс про соціальні емоції між двома революціями»⁴¹ автор робить меланхолію метапоняттям. Він ховає під ним «похмуру суспільну налаштованість», що виявляється у різних конкретних емоціях (як-от смуток, розчарування, невпевненість, тривога тощо). У нас же під шапкою меланхолії ховатимуться питомі для конкретного місця, часу та середовища концепти, як-от «нерви», «апатія», «байдужість», «смуток» тощо. Таким чином ми не уникатимемо метапонять, котрі полегшать донесення ідей до сучасного читача, і впишуть це дослідження в концептуальну традицію історії емоцій. А поряд з цим залишимо оригінальні терміни, характерні для української інтелігенції на зламі XIX-XX століть.

1.2. Характеристика соціальної групи та епістолярію.

Наше дослідження базується на епістолярії української інтелігенції в Російській імперії, датованому 1885-1905 роками. В умовах відсутності української державності приналежність до цієї соціальної групи насамперед була питанням самоідентифікації. Тож у фокусі нашої роботи будуть ті, хто вважали себе українцями та були активними учасниками націєтворчого процесу.

З метою звузити вибірку, ми відкинули тих діячів, котрі провели за межами українських теренів значну кількість років. Адже таким чином мали більше шансів напряду піддатись іноземним в'язням. Так, у неї не потрапить Михайло Грушевський, котрий до 20-річного віку жив на

⁴¹ Стейнберг М. Меланхолия Нового времени: дискурс о социальных эмоциях между двумя революциями. Российская империя чувств / ред Я. Плампер, Ш. Шахадат, М. Эли. Москва, 2010. С. 202-226.

Кавказі. Не буде Євгена Тимченка з 14-ма роками життя в Петербурзі, Кесаря Білиловського – з його 10-ма у Дерпті, Лейпцигу, Відні та Єні, Опанаса Сластіона, що повернувся на рідну землю аж у 1900-му, Івана Нечуя-Левицького, що майже 20 років викладав у польських і молдавських гімназіях, та багатьох інших.

Водночас підібрати «невиїзних» – цілком нездійсненне завдання. У цьому можна переконатися на прикладі поданих біографій. Ми звузили вибірку, але не відкинули тих, хто певний час проживав за кордоном. Бо, за таким принципом, позбулися б усіх героїв. Так, ми аналізуватимемо діячів, котрі не виїжджали за межі українських земель в межах Російської імперії більше ніж на три роки постійного перебування.

У даній роботі ми аналізуватимемо різні покоління – 40-х і 60-70-х років XIX ст. Така вибірка дозволить побачити різницю в емоційному житті генерацій або ж її відсутність. До попередніх зауваг також варто додати, що надалі у тексті ми чергуватимемо справжні імена героїв нашого дослідження із їхніми літературними псевдонімами.

У даному підрозділі наводитимуться окремі факти з життєпису українських інтелектуалів. Інформація охоплюватиме період від народження кожного діяча до 1905-го року – верхньої хронологічної межі роботи. Аби не перевантажувати текст зайвими фактами, винесемо за дужки діяльність обраних персоналій на користь української справи. Оскільки одним із критеріїв підбору героїв нашого дослідження був фактор національного активізму, ми не описуватимемо їхні здобутки у боротьбі за українську ідею. Натомість зосередимося на окремих відомостях про їхнє походження, освіту, подорожі, дозвілля, знакові події та соціальні контакти, котрі відобразатимуть зв'язок із тогочасними європейськими та загальноімперськими віяннями. Ці короткі біографії акцентуватимуть увагу на тих речах, котрі стануть важливими цеглинами контекстуального фундаменту майбутніх розділів.

Микола Лисенко (1842-1912) – композитор, диригент, піаніст, фольклорист. Народився в селі Гриньки Полтавської губернії в родині дворянина Віталія Лисенка та Ольги Луценко, що мала поміщицько-козацьке походження.

В ранньому віці отримав домашню освіту від батьків і приватних вчителів. Мати із гувернанткою виховували хлопця французькою, якою він згодом досконало оволодів. До навчання в гімназії Лисенко готувався у київському пансіоні француза Вейля (викладач – чех Нейнчвіч), а пізніше – у пансіоні Гедуена (чех Паночіні). У 1855 р. вступив до Другої Харківської гімназії, потім – до Харківського університету на природничий факультет. Після переїзду сім'ї до Києва перевівся у Київський університет святого Володимира, де у 1865 р. став кандидатом природничих наук. У 1867 р. почав навчатися у Лейпцизькій консерваторії, де пройшов чотирирічну програму за два роки. У 1874-1875 р. брав уроки у Миколи Римського-Корсакова в Петербурзі.

У 1873 р. разом із Олександром Русовим поїхав за кордон в етнографічну експедицію, під час якої відвідав сербські землі, а також хорватські та українські у складі Австро-Угорщини. Ще за життя став одним із найвидатніших українських композиторів. Давав концерти у найбільших містах Російської імперії та за її межами.

Першою дружиною була співачка Ольга О'Коннор. Другою – піаністка Ольга Липська, з якою у Лисенка було семеро дітей, двоє з яких померли у ранньому віці. Мав близькі відносини з багатьма представниками української інтелігенції у складі обох імперій. Серед них особливо близькими були Борис Познанський і родини Косачів, Драгоманових, Тобілевичів⁴².

⁴² *Кобилянський Л.* Микола Лисенко. Львів, 1930. 93 с.

У нашому дослідженні буде використано листування з 1886 р. по 1903 р., адресовані Михайлу Драгоманову, Борису Познанському, Марії Заньковецькій, Муромцевим, Олександрі Куліш та іншим⁴³.

Ольга Косач (у дівоцтві – Драгоманова, псевдонім – Олена Пчілка, 1849-1930) – письменниця, перекладачка, етнографка, громадська діячка. Народилася у м. Гадяч Полтавської губернії у родині незаможного поміщика Петра Драгоманова та доньки полкового гадяцького судді Ганни Колодяжинської. Початкову освіту отримала вдома. У 9 років писала поезію, скомпоновану із віршів російського поета Олексія Кольцова. Закінчила київський «Зразковий пансіон шляхетних дівичь». Є відомості, що під час навчання писала оповідання німецькою мовою, котрі не збереглися. Після випуску проживала в Києві з братом Михайлом Драгомановим.

У 17-річному віці почала друкувати перші переклади з французької та німецької. Завдяки брату увійшла до кола «Громади» і познайомилася з майбутнім чоловіком – Петром Косачем. Вони одружилися у 1868 р. і перебралися до міста Звягеля (сучасний Новоград-Волинський, Житомирської області), мали шестеро дітей. В садибах Косачів у селі Колодяжному, що на Волині, та у Зеленому Гаю біля Гадяча часто збиралися представники української інтелігенції, а дружні контакти родини ширилися далеко за кордон. Сама Ольга Косач часто супроводжувала доньку Ларису під час її поїздок за кордон з метою лікування.

До 1905 року переклала: Андерсена, Гоголя, Сирокомлі, Пушкіна, Лермонтова, Овідія, Гюго. Була активісткою українського жіночого руху⁴⁴.

⁴³ Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. 535 с.

⁴⁴ Скрипка Т. Леся Українка: доля, культура, епоха. URL: <https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/OlenaPchilka.html> (дата звернення: 28.03.21);

«З братами ще я словом поділюсь»: біобібліогр. покажч. / упоряд. В. Бабій. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2009. С. 36.

У дослідженні буде використано листування 1888-1896 рр., адресоване матері, брату Михайлу, сину Михайлу та подружжю Франків⁴⁵.

Михайло Косач (псевдонім – Михайло Обачний, 1869-1903) – фізик, перекладач, письменник. Народився у Звягелі у сім'ї Ольги та Петра Косачів. Отримав початкову домашню освіту. Згодом вступив до 5-го класу класичної гімназії в Хелмі. Там активно читав і купував книги, якими наповнював родинну бібліотеку. Серед перших були Шиллер, Шекспір, де Сталь, Діккенс, Короленко, Тургенєв. Там продовжив домашнє вивчення російської, церковнослов'янської, греки, латини, німецької, французької та польської. В дитинстві вони з сестрою Лесею грали в ігри за мотивами давньогрецьких міфів та творів Даніеля Дефо. В підлітковому віці – змагалися у перекладах Овідія та Гомера.

З 1888 р. навчався на фізико-математичному факультеті Київського університету. Переклав Короленка, Гоголя, Брет-Гарта, Сенкевича, а також Євангеліє. Тут разом із сестрою Лесею заснував гурток молоді під назвою «Плеяда», де обговорювалися нові видані твори та переклади. Серед іншого, коментували тексти Короленка, Гейне, Гете, Данте, Мольєра, Беранже, Шиллера.

У 1891 р. Михайло Косач їде навчатися у Дерптському університеті і тільки за 10 років повертається, але вже до Харкова⁴⁶. Тому ми матимемо справу лише з епістолярієм, написаним до його від'їзду. Це листи 1889-1891 років, адресовані матері, бабусі Євгенії Драгомановій та сестрі Ларисі⁴⁷.

Лариса Косач (псевдонім – Леся Українка, 1871-1913)– письменниця, перекладачка, фольклористка. Народилася у Звягелі у сім'ї

⁴⁵ Леся Українка. Документи і матеріали: 1871-1970 / упоряд. І. Бутич, Я. Дашкевич, І. Калинець. Київ: Наукова думка, 1971. 485 с.

⁴⁶ Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Л. Мірошниченко. Київ, 2017. С. 23, 48, 54, 65.

⁴⁷ Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Л. Мірошниченко. Київ: Комора, 2017. 592 с.

Ольги та Петра Косачів. У 10 років застудилася, що спричинило туберкульоз кісток і суглобів. Це зумовило її подорожі Європою та Російською імперією з метою лікування протягом усього подальшого життя. Серед відвіданих нею міст – Відень, Берлін, Софія, Сан-Ремо, Венеція, Генуя, Помпеї, Тбілісі.

Отримала домашню освіту, разом із братом Михайлом навчалася у приватних вчителів. Брала уроки фортепіано та відвідувала рисувальну школу Олександра Мурашка в Києві. Володіла 11-ма мовами. До 1905-го року переклала: Гоголя, Міцкевича, Гомера, Гюго, Етцеля, Тургенєва, Гейне, Шекспіра, Байрона, Данте, Негрі, Метерлінка, Гауптмана, Якобовського, Розенбаума, Амічіса, Конопніцьку, Франка. 1889-го у відповідь на заборону «Плеяді» друкувати українські твори, Леся складає список літератури, яку належить перекласти українською (див. Додаток 2).

Відстоювала феміністичні ідеї. Не мала дітей, до 1907 р. не була одруженою⁴⁸.

Епістолярій Лариси Косач становить найбільшу частину нашої джерельної бази. Він охоплює період із 1891 по 1905 роки та включає широке коло адресатів зокрема матір, брата Михайла, сестру Ольгу, Михайла Павлика, Михайла Кривинюка, Івана Франка, Климента Квітку, Михайла Коцюбинського, Івана Труша, родичів Драгоманових та багатьох інших⁴⁹. До 1905 року письменниця найдовше перебувала за кордоном у Болгарії – 15 місяців. Інші поїздки тривали від кількох тижнів до кількох місяців і в сумі склали декілька років.

Однак специфіка мандрівок Лариси Косач не дозволяє ставити її в один ряд з іншими діячами, котрі покидали українські землі з метою

⁴⁸ Леся Українка. Шевченківська енциклопедія: у 6-ти т. / ред. М. Г. Жулинський. Київ:, 2015. С. 392-393.

⁴⁹ Леся Українка. Листи: 1876-1897 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2016. 512 с.; Листи: 1898-1902. Київ: Комора, 2017. 544 с.

навчання або роботи. Під час перебування на курортах з метою лікування Лариса Косач була відрізаною від місцевого соціуму. Вона проводила час наодинці, разом із рідними, або ж у вузькому колі інших пацієнтів, котрі часто були земляками. Тому говорити про її влиття в іншу культуру з відмінними емоційними особливостями значно складніше.

Євген Чикаленко (1861-1929) – агроном, громадський діяч, меценат. Народився на Одещині в селі Перешори. Батько був урядником повітового суду, а згодом – успішним агрономом. Мати походила із сім'ї українізованого шляхтича, канцеляриста земського суду. Першим вчителем Євгена був місцевий священик. У 9 років хлопця віддали навчатися в одеський пансіон англійця Рендела, де викладали англійську, німецьку, французьку та італійську мови. Згодом він вступив до Єлисаветградського реального училища, де сидів за однією партою з Панасом Тобілевичем – одним із засновників українського театру. Згодом у Катеринославі Чикаленко затоваришував із Володимиром Антоновичем, Миколою Лисенком та Дмитром Багалієм. У 1882-му став вільним слухачем Харківського університету на агрономічному відділі. Навчання завершити не вдалося, через арешт у 1885 р. Чикаленка на 5 років відправили в рідне село Перешори, через приналежність до гуртка харківських радикалів, очолюваного Володимиром Мальованим. З 1894 р. проживав в Одесі, з 1900 р. – у Києві.

Завдяки успішному веденню господарства Чикаленко зміг суттєво примножити родинні статки, які щедро спрямовував на фінансування української справи як в Російській імперії, так і в Австро-Угорщині. Це сприяло налагодженню міцних зв'язків з іншими діячами. Чимало з них зупинялося у його садибі в Кононівці, що на Полтавщині (зокрема Микола Лисенко, Володимир Винниченко, Михайло Старицький, Сергій Єфремов,

Михайло Коцюбинський, Тобілевичі). Був одружений із Марією Седик, котра очолила «Жіночу громаду», мали шестеро дітей⁵⁰.

У нашій роботі будуть представлені листи Євгена Чикаленка до Сергія Єфремова за 1904-1905 рр.⁵¹

Борис Грінченко (1863-1910) – письменник, лексикограф, літературознавець, публіцист, етнограф. Народився на Харківщині, на хуторі Вільховий Яр, в родині дрібних поміщиків. В ранньому віці захоплювався творами Гоголя, у підлітковому – Шевченка. Навчався у Харківському реальному училищі, в цей час читав Некрасова, Пушкіна, Кольцова, Байрона, Скотта, Гюго. За розповсюдження забороненої літератури хлопця виключили зі школи і деякий час тримали під арештом. В ув'язненні він захворів на туберкульоз, і ця хвороба переслідувала його все життя. Після звільнення Грінченко самостійно вивчав німецьку, французьку, польську, чеську, італійську та норвезьку мови. При Харківському університеті він склав іспити на звання народного вчителя і до 1893 року викладав на Харківщині, Полтавщині та Катеринославщині. Згодом перебрався в Чернігів і займався розвитком освіти в місцевому земстві, а також музейною справою. З 1902 р. почав жити в Києві.

Перекладав Гете, Гюго, Шиллера та Гейне. Був одружений із вчителькою та письменницею Марією Гладиліною, мали одну доньку Анастасію. Серед інших, товаришував із Трохимом Зіньківським, Іваном Липою, Михайлом Коцюбинським, Володимиром Самійленком. Мав неприязнь до Михайла Грушевського та галицьких українців⁵².

⁵⁰ Рудяченко О. Євген Чикаленко: Дон-Кіхот із Перешор. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3046422-evgen-cikalenko-1-donkihot-iz-peresor.html> (дата звернення 01.04.21).

⁵¹ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки / упоряд. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2010. 384 с.; Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки / упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Київ: Темпора, 2008. 628 с.

⁵² Антоненко Н. Грінченко Борис Дмитрович. Київ: Либідь, 2005. С. 437-448.

У дослідженні буде використано епістолярій 1887-1891 рр. до Трохима Зіньківського⁵³.

Трохим Зіньківський (1861-1891) – письменник, публіцист, фольклорист. Народився у місті Бердянськ Таврійської губернії в родині морського конопатника. Спершу навчався у приходській школі, а згодом – в Бердянському училищі, де захоплювався Фур'є, Сен-Сімоном, Майн Рідом. Вступив до Феодосійського учительського університету, але був змушений покинути навчання, через хворобу очей. Через брак коштів тяжко працював у Харкові помічником пекаря і робітником у друкарні. Хотів навчатися в Одеському університеті, але для вступу туди йому була потрібна гімназійна освіта. На останню в його сім'ї не було грошей, тож Трохим вирішив вступити в гімназію за спеціальною програмою для тих, хто мав проходити військову службу. Так, він навчався в Одеському юнкерському училищі і був прийнятий на військову службу. Паралельно вивчав мови та всіляко готувався до гімназійних іспитів.

У 1881 р. заочно познайомився з Борисом Грінченком. Під час поїздки до Києва у 1886 р. – з Лисенком, Кониським, Оленою Пчілкою, Житецьким, Старицьким, Лебединцевим. Там же склав іспити у Другій класичній гімназії. Після цього вступив до Петербурга, де навчався на юриста. Паралельно видавав переклади Плутарха, Езопа, Вергілія і Мольєра. У 1890-му завершив військове навчання у званні штабс-капітана. Через застуду та перенесене запалення легень Зіньківський помер у 1891 р. в Бердянську. Був одружений із Ганною Сервичківською із священничої родини, мав одну доньку⁵⁴.

⁵³ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк: Київська правда, 2004. 520 с.

⁵⁴ Там само. С. 5-28.

В роботі буде використано його листи до Бориса Грінченка за 1889-1891 рр.⁵⁵

Отже, наша вибірка включатиме українських діячів поколінь 40-х і 60-70-х років ХІХ ст., котрі не покидали українські землі в межах Російської імперії більше ніж на три роки. Біографічні замітки обраних персоналій показали їхнє вплетення не лише в загальноімперський, але й у європейський культурний контекст. Тісні взаємини окремих персоналій могли впливати на гомогенність цієї спільноти та специфіку її емоційного життя.

⁵⁵ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк: Київська правда, 2004. 520 с.

Розділ 2. Декаданс і меланхолія

Явище декадансу не має чіткої дефініції. Дослідники сперечаються, чим же він був: літературним, мистецьким чи соціальним явищем? Якими рисами характеризувався: тотальною зневірою чи відчуттям завершеності на порозі нового часу? Де проходила межа між ним, модернізмом і символізмом? Ми не маємо на меті заглиблюватися у ці, передусім літературознавчі, баталії. Для нас важливо провести або стерти межу між явищем декадансу та меланхолійними настроями на зламі XIX-XX ст. в Європі, Російській імперії та на українських землях у її складі, що і зробимо в цьому розділі. До цього спонукає традиція їх ототожнення, що може приводити до поспішних висновків стосовно специфіки емоційності доби, яка нас цікавить.

2.1. Декадентство: мистецький напрям чи настрій доби?

Декаданс народився у Франції у другій половині XIX ст. Саме слово з'явилося значно раніше – на межі XVI-XVII ст. – і походило від латинського «cadere», що в перекладі означає «занепад»⁵⁶. У 1958-му англійський філософ Сірл Едвін Мітчінсон Джоад писав, що не існує більш невизначеного поняття, ніж декаданс, оскільки асоціації з ним – надто неоднорідні⁵⁷.

Більшість сходиться на тому, що його спричинила промислова революція, пришвидшення темпу життя, відхід від позитивізму та інші модерні явища. А самих декадентів найчастіше описують як інтелектуалів в полоні тривоги і меланхолійних емоцій. Дослідники пишуть про те, що вони ставили під сумнів власне досконале начало, на відміну від попереднього покоління, котре вірило у присутність божественної частинки

⁵⁶ Брагіна М. Этопья Сара Пеладана «Латинский декаданс» и семантика концепта «d cadence» во Франции 1880-х гг. Новый филологический вестник. 2016. № 2. С. 156.

⁵⁷ Joad C. Decadence. A Philosophical Inquiry. London, 1948. P. 55.

всередині себе. Зневажали натовп, всіляко проголошували власну елітарність і відчували відразу до міщанства та утилітаризму. Прагнули сильних почуттів і переживань, в тому числі тяжких і болісних. Намагалися втекти від нудьги шляхом експериментів і всіляких тілесних насолод⁵⁸.

Однак на питання про те, чим був декаданс – мистецьким чи соціальним явищем – немає «усередненої» відповіді. Оскільки нас воно цікавить найбільше, розглянемо окремі трактування цього поняття самими декадентами, їхніми критиками та сучасними дослідниками.

«Першим декадентом» іменував себе поет Шарль Бодлер у 1860-х⁵⁹. А в передмові до його збірки інший письменник, Теофіль Готье, вперше назвав декаданс «стилем епохи». В рецензії обох авторів це явище поставало художнім, зокрема літературним, наприклад, котрий має власну мову, систему образів, а також авторів, котрі його сповідують. Він складав опозицію класицизму – всьому природному й традиційному, естетизуючи штучність, складність, хитромудрість, химерність і стани всіляких крайнощів⁶⁰.

У 1878 р. поет Еміль Гудо створив кав'ярню під назвою «Гідропати». Її богемну аудиторію зневажливо іменували «декадентами». Ті зі свого боку прийняли прізвисько, що було актом виклику критикам⁶¹. У 1880-х почали розрізняти «декаданс» як настрої епохи та «декадентство» як мистецький

⁵⁸ Савельев К. Новые подходы в осмыслении понятия «Декаданс». *Знание. Понимание. Умение*. 2007. №1. С.144; Савельев К. Декаданс. *Знание. Понимание. Умение*. 2013. № 1. С. 286-287; Долгенко А. Русский декаданс как форма выражения кризисного сознания в литературе и культуре рубежа XIX - XX веков. *Мировая литература в контексте культуры*. 2010. №5. С. 18-19.

⁵⁹ Савельев К. Декаданс. С. 286.

⁶⁰ Брагіна С. Этопея Сара Пеладана «Латинский декаданс» и семантика концепта «Décadence» во Франции 1880-х гг. С.157.

⁶¹ Покидченко И. М. Феномен декаданса в европейской культуре второй половины XIX - начала XX века: дис... канд. культ. наук: 24.00.01 / Государственный институт искусствознания, Москва, 2019. С. 26.

напрям⁶². У 1883 р. Поль Бурже видав книгу під назвою «Досвіди сучасної психології» з окремою главою – «Теорія декадансу». Вслід за Бодлером і Готьє, він писав про декаданс як про літературне явище, але водночас називав соціальним феноменом. На думку Бурже, його появу ознаменував розпад моральних норм та ускладнення життя. Цікаво, що саме поняття «декадансу» письменник пояснював як занепад, спричинений незлагодженим функціонуванням суспільства⁶³.

Метафорично він порівняв цей процес із роботою організму, в якому кожна клітина повинна працювати відповідно до своєї місії. Якщо ж вони діятимуть автономно, то вся система занепаде. Цим же Бурже характеризує літературний стиль декадансу: книга поступається незалежності сторінки, а та, у свою чергу, незалежності слова. Це дещо перевертає класичне уявлення про декаданс. Бо йдеться не стільки про занепад у негативній конотації, скільки про автономізацію як факт. Недарма книгу Поля Бурже називають маніфестом декадансної естетики, адже він не засудив її, а показав у позитивному ключі: як можливість митця реалізувати свою індивідуальність⁶⁴.

Символом літературного декадансу став роман Жоріса-Карла Гюїсманса «Навпаки», що набув шаленої популярності після виходу у 1884-му. Почуття і спосіб життя головного героя Ессента вважалися втіленням декадентських ідей, хоч він і не був названий декадентом на сторінках книги. У тому ж році побачив світ роман «Вищий гріх» Жозефена Пеладана, який поєднав у собі художній твір із філософською працею. У ньому автор критикував декадансні настрої, якими, на його думку, просочилося європейське суспільство. Він охарактеризував цей суспільний стан застоєм та моральною деградацією, збоченням уявлень про поняття добра та зла, що

⁶² Брагіна С. Этопоя Сара Пеладана «Латинский декаданс» и семантика концепта «Décadence» во Франции 1880-х гг. С. 164.

⁶³ Там само. С. 158.

⁶⁴ Там само. С. 158-159.

веде до загибелі культури. Попри це, декадансну естетику він не критикував. Навпаки, автор вважав її привабливою у своєму мистецькому втіленні⁶⁵.

У цей час починають з'являтися цілком критичні реакції як на соціальний вимір декадансу, так і на художній. До прикладу, у 1885 році вийшла пародія під назвою «Упадки, декадентські вірші Адоре Флупета», більшість авторів якої залишилися невідомими. Невдовзі після цього розгорнулися палкі дискусії на тему декадансу. Так, Поль Бурд писав про поетів цього напрямку як про відлюдників у штучному світі. А Жан Мореас вбачав у ньому не занепад, а народження нової літератури. З цієї причини пропонував називати його символізмом, щоб усунути негативну печать слова «*décadence*». Після статті Мореаса між «символістами» та «декадентами» розгорнулося справжнє протистояння, яке ще називали «боротьбою між правим і лівим берегом Сени»: правий вважався престижнішим, а на лівому знаходився Латинський квартал. Однак ця боротьба була дуже умовною, адже часто «вороги» змінювали правий берег на лівий – і навпаки⁶⁶.

У 1886 р. Рене Гіль видав журнал під назвою «Декаданс». У ньому однойменне поняття розглядалося як літературний напрям і своїми рисами перегукувалося із символізмом. Однак в журналі не було такого запеклого постулювання і вимальовування декадансного стилю, як у його конкурента. Йдеться про видання Анатолія Бажу під назвою «Декадент», створеного з метою започаткувати та очолити «школу декадентів». На його сторінках цей напрям утверджували, намагаючись окреслити особливості стилю та коло його авторів. Наступного року Бажу видав брошуру під назвою

⁶⁵ Брагіна С. Этопоя Сара Пеладана «Латинский декаданс» и семантика концепта «*Décadence*» во Франции 1880-х гг. С.159-160.

⁶⁶ Покидченко И. М. Феномен декаданса в европейской культуре второй половины XIX - начала XX века: дис... канд. культ. наук: 24.00.01 / Государственный институт искусствознания, Москва, 2019. С. 26-27.

«Декадентська школа», в якій нарікав на те, що її не визнають, попри наявність очільника (Поля Верлена) та послідовників⁶⁷.

Нищівної критики декаденти зазнали у книзі «Виродження» Макса Нордау (1892 р.). Витоки цього явища він вбачав у масовому порушенні людської психіки. Ця праця, поряд з іншою психоаналітичною літературою, викликала підвищену увагу до понять нервовості та істерії у другій половині XIX ст.⁶⁸, про що детальніше йтиметься в третьому розділі.

Разом із концептом декадансу в цей час з'явилося поняття «*fin de siècle*» – «кінця століття». Обидва явища були близькими за настроєм, бо втілювали переосмислення культури, суспільних норм та естетики. Однак *fin de siècle* символізував відчуття, ніби разом із завершенням століття – завершиться ціла епоха⁶⁹.

Оскільки Франція у цей час залишалася законодавицею моди, зокрема і в культурі, декадентська течія почала ширитися Європою. Вікторіанська епоха спричинила застій у британському літературному житті, тому у другій половині XIX ст. там сформувалася група «франкофілів», до якої входили Оскар Уайльд, Обрі Бердслі, Артур Саймонс та інші. Так, вже у 1888 р. на сторінках роману Джорджа Мура «Сповідь юнака» головний герой тікає в Париж, який стає для нього символом свободи, можливостей, новизни та експерименту. А в романі «Портрет Доріана Грея» Оскара Уайльда, що побачив світ у 1891-му, головний герой захоплюється

⁶⁷ Брагіна С. Этопоя Сара Пеладана «Латинский декаданс» и семантика концепта «*Décadence*» во Франции 1880-х гг. С. 162-163.

⁶⁸ Покидченко И. М. Феномен декаданса в европейской культуре второй половины XIX - начала XX века: дис... канд. культ. наук: 24.00.01 / Государственный институт искусствознания, Москва, 2019. С. 29.

⁶⁹ Stone J. Decadence and Modernism in European and Russian Literature and Culture Aesthetics and Anxiety in the 1890s. London, 2019. P. 3.

декадентськими творіннями та користується поняттям «fin de siècle». Останнє, щоправда, дещо відрізнялося у британській версії трактування⁷⁰.

Якщо у Франції воно позначало новизну та екзотизм, якими характеризували тогочасне мистецтво, то у Великій Британії ним маркували усе, що виходило за межі вікторіанської моралі. Захоплення віянням сусідньої держави викликало занепокоєння у британській владі. Однак спроби зупинити культурну дифузію не увінчалися успіхом, тож дотепер явище декадансу асоціюється не лише із французькими митцями⁷¹. Географічно воно поширилося далеко за межі Франції та Великої Британії. Так, декадентами вважаються італієць Габріеле д'Анунціо, австрієць Артур Шніцлер, поляк Станіслав Пшебишевський та інші⁷².

В російське суспільство другої половини XIX ст. декаданс також потрапив через авторитет західноєвропейських віянь. Для його митців важливим було зробити європейську культуру частиною російської – і навпаки. Першого вони намагалися досягти перекладами з англійської, французької, німецької, італійської, чим займалися представники і старшого, і молодшого поколінь. Щоправда аудиторією модерністських текстів було вузьке коло митців, які були в опозиції до масовості. Російські послідовники цього напрямку боролися за читача і одночасно себе йому протиставляли. Іншим способом європеїзації своєї культури було творення власного мистецтва у стилях модернізму⁷³.

У 1904 р. філософ і літературний критик Василь Розанов вцент розкритикував декадентів і символістів за їхній егоїзм та спотворену

⁷⁰ Савельєв К. Английский декаданс: французский фактор. URL: <http://19v-euro-lit.niv.ru/19v-euro-lit/articles-eng/savelev-anglijskij-dekadans.htm> (дата звернення: 4.04.21).

⁷¹ Там само.

⁷² Савельєв К. Новые подходы в осмыслении понятия «Декаданс». Знание. Понимание. Умение. 2007. №1. С.144.

⁷³ Лекманов О. От декаданса до футуризма: русский Серебряный век и европейские влияния. URL: <https://arzamas.academy/materials/1321> (дата звернення: 4.04.21).

мораль. Поряд із негативним аналізом він описав засилля представників цих течій в російській культурі, збільшення їхньої кількості за останні роки, а також присутність декадентських віань не лише в літературному житті, але й в інших видах мистецтва, зокрема в живописі⁷⁴.

Найяскравішими представниками російського декадансу вважаються В. Соловйов, З. Гіппіус, О. Блок, А. Бєлий і, як не дивно, вищезгаданий Розанов. Дослідниця Ольга Матіч головною особливістю російського *fin de siècle* називає злиття декадансу з еротичним утопізмом. Вона пише про віру російських інтелектуалів в цілющу силу любові, здатну боротися зі смертю. Точкою розходження із європейськими уявленнями в цьому питанні був різний погляд на кохання. Тогочасні західноєвропейські вчення, зокрема Фрейда, відносили його до сфери індивідуального та підсвідомого. Натомість російській традиції цей підхід був чужий. Там любовна проблематика виходила у суспільний вимір. Причиною цьому не в останню чергу був відхід від позитивістських ідей і повернення до релігії. Так, ідея утримання від еротики задля перемоги над смертю стала наскрізною в російському мистецтві. На думку Матіч, цей специфічний еротичний утопізм дозволяв їм відходити і від національних питань, що потрясли тогочасне суспільство, а також від почуття відсталості у порівнянні із західним світом⁷⁵.

Однак не слід вважати, що декаданс обмежувався літературою, адже він знайшов втілення і в новому театрі Оскара Уайльда, і в новій філософії німецького філософа Фрідріха Ніцше, в живописі, музиці тощо⁷⁶. Втім, одні вважають, що ніцшеанські ідеї мали вплив на європейських декадентів⁷⁷,

⁷⁴ Розанов В. Декаденты. Санкт-Петербург, 1904. С. 8-9.

⁷⁵ Матіч О. Эротическая утопия: Новое религиозное сознание и *fin de siècle* в России. Москва, 2008. С. 22-23.

⁷⁶ Савельев К. Новые подходы в осмыслении понятия «Декаданс». Знание. Понимание. Умение. 2007. №1. С.144.

⁷⁷ Тырышкина Е. Русская литература 1890-х - начала 1920-х годов: от декаданса к авангарду. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2002. С. 20.

інші – що тільки на російських. Зокрема Ірина Покидченко пише про захоплення працями Артура Шопенгауера на європейських теренах. За її словами, Фрідріх Ніцше мав успіх пізніше – у 1890-х, коли набрав обертів російський декаданс ⁷⁸.

Дехто з сучасних дослідників не вважає коректним виділення декадентського напрямку в літературі, аргументуючи це відсутністю у нього власних стилістичних особливостей. На їхню думку, декаданс – це про настрій, що відбивається у сюжетах. Адже до лав декадентів нерідко входили експресіоністи, реалісти, представники «чистого мистецтва», символісти ⁷⁹.

Інші культурні явища, що існували поряд із декадансом у другій половині XIX ст., окремі дослідники описують як більш визначені у своїх стилістичних особливостях. Так, Костянтин Савельєв називає символізм передусім літературним стилем, авангардизм відносить до політично забарвлених течій, а модернізм вважає збірним поняттям для позначення нереалістичних напрямів ⁸⁰. Він пише про декаданс не як про кризу мистецтва, а як про мистецтво, що відбивало кризовий стан суспільства ⁸¹.

Інший дослідник, Джонатан Стоун, називає декаданс і символізм перехідними явищами між добою романтизму та модернізму. А сам модернізм вважає наслідком зіткнення полярних явищ – символізму та декадансу. Як і Савельєв, він говорить про їхню єдину основу – відчуття тривоги, напруги, кризи, скептицизму й песимізму, що охопили тогочасне суспільство і Європи, і Російської імперії. Однак різницю між ними вбачає у способі вирішення цих проблем. На його думку, декаденти намагалися

⁷⁸ Покидченко И. М. Феномен декаданса в европейской культуре второй половины XIX - начала XX века: дис... канд. культ. наук: 24.00.01 / Государственный институт искусствознания, Москва, 2019. С. 31.

⁷⁹ Савельев К. Новые подходы в осмыслении понятия «Декаданс». Знание. Понимание. Умение. 2007. №1. С.144.

⁸⁰ Там само. С. 146.

⁸¹ Там само. С. 142.

перетворити похмурі настрої доби в засоби для боротьби із занепадом. У той час як символісти прагнули боротися зброєю оптимізму та ідеалізму⁸². Так званий «моральний занепад» декадентів також пояснюють новим уявленням про реальність. Для інтелектуалів цієї епохи вона перестала існувати як єдине загальне поняття. З'явилася ідея того, що кожна людина має справу з власною реальністю. Таким чином етичні постулати й мораль переходили в індивідуальну компетенцію⁸³.

Стоун використовує поняття «*fin de siècle*» саме для опису емоційного стану суспільства. А декаданс у його книзі стає мистецькою стратегією боротьби із ним, відповіддю на тривожний настрій епохи. Дослідник наголошує на тому, що декаданс справді не мав чітких рис у значенні художнього напрямку: декадентами ставали свідомо, а не за наявності певних ознак⁸⁴. Проте він не називає його емоційним фоном соціуму, а відносить до сфери мистецтва.

І справді, виглядає, що декаданс був естетизацією, художнім втіленням тих негативних настроїв, що ширилися Європою у другій половині XIX ст. Згадані нами критики декадансу не заперечували похмурий настрій доби: вони не приймали його мистецьке оспівування. Одна справа – відчувати меланхолійні емоції, зовсім інша – перетворювати їх на художній продукт, естетизувати. Хоча самі декаденти, їхні критики та сучасні дослідники по-різному трактують це явище, вони не ставлять під сумнів похмурі інтенції епохи, що його зумовили.

Так, про брак моральної і психічної рівноваги у французькому та російському суспільствах писав соціолог Еміль Дюркгайм. Різницю між

⁸² Stone J. *Decadence and Modernism in European and Russian Literature and Culture Aesthetics and Anxiety in the 1890s*. London, 2019. P. 14-15.

⁸³ Тырышкина Е. *Русская литература 1890-х - начала 1920-х годов: от декаданса к авангарду*. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2002. С. 20-21.

⁸⁴ Stone J. *Decadence and Modernism in European and Russian Literature and Culture Aesthetics and Anxiety in the 1890s*. London, 2019. P. 18.

ними він вбачав у глибоко відчайдушному настрої французів, у той час як російська меланхолія модерну, на його думку, пробуджувала до дії. Однак самі росіяни оцінювали ситуацію інакше, нарікаючи на втрату суспільством високих цінностей, занепад ідеалізму, послаблення виховного авторитету старшого покоління, збільшення кількості злочинів і самогубств⁸⁵.

Причину таких емоцій сучасні дослідники вбачають у тому, що в суспільстві похитнулося уявлення про всемогутність людського розуму, а проникнення у європейську далекіх культур – підважило європоцентристські настрої. Російський літературознавець Олег Лекманов наводить влучну метафору для пояснення стану тогочасних інтелектуалів. Він порівнює їх із дитиною, що сидить в затишній і добре освітленій кімнаті. Раптом стіни розсуваються на декілька метрів, але освітлення не додають. Тож дитину охоплює відчуття тривоги та невідомості⁸⁶.

Цікаву характеристику епохи модерну наводить Джонатан Флетлі. Він пише про неї як про постійний розрив між обіцянками та реальністю. Справді, суспільство другої половини XIX ст., а вслід за ним – і XX-го, повсякчас опинялося між утопічними ідеями та недосконалою дійсністю, що й викликало меланхолійні емоції⁸⁷.

Саме явище «меланхолії» часто вважається застарілим для другої половини XIX ст. Воно було поширеним у ранньомодерний час і походило від теорії чотирьох гуморів, пов'язаних із рідинами тіла. Вважалося, що її спричиняв надлишок чорної жовчі, а основними симптомами були смуток, відсутність звичного інтересу та ентузіазму⁸⁸. Водночас шведська дослідниця Карін Юганніссон пише про трансформацію поняття

⁸⁵ Сироткина И. Классики и психиатры. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. С. 202.

⁸⁶ Лекманов О. От декаданса до футуризма: русский Серебряный век и европейские влияния. URL: <https://arzamas.academy/materials/1321> (дата звернення: 4.04.21).

⁸⁷ Flatley J. Affective Mapping: Melancholia and the Politics of Modernism. Cambridge: Harvard University Press, 2008. P. 28.

⁸⁸ Frevert U. Emotions in History – Lost and Found. Budapest, 2011. P. 23-26.

«меланхолії». За її словами, у другій половині XIX ст. воно теж існувало, але позначало різні стани: клінічний діагноз і легку «побутову» форму. Перший варіант тісно переплітався з нервовістю та істерією, про які говоритимемо в наступному розділі. Натомість «спокійна» меланхолія зустрічалася у колах інтелігенції «буквально на кожному кроці»⁸⁹.

У нашому дослідженні ми використовуємо поняття «меланхолійних емоцій» за аналогією із Марком Стейнбергом. У своїй статті під назвою «Меланхолія нового часу: дискурс про соціальні емоції між двома революціями» він порушує дотичні питання, хоч і в дещо іншому хронологічно-географічному вимірі. У ній ідеться про почуття російського суспільства між 1905 і 1917 роками – про «темні настрої» соціуму, що з'явилися на фоні політичної ситуації та європейських віянь доби модерну. Свої висновки автор робить на основі аналізу періодичних видань міжреволюційної доби. Саму ж «меланхолійність» він вважає застарілим терміном, але вводить як метапоняття на позначення цілої палітри похмурих настроїв, як от нудьга, розчарування, невпевненість, криза. В дослідженні він також порівнює «класичну» меланхолію з російськими міжреволюційними настроями. За його словами, в ранньомодерний час її причини шукали всередині людини. Натомість у випадку російського суспільства у 1905-1917 роках – це було невдоволення зовнішнім світом⁹⁰.

Марк Стейнберг вбачає різницю між досліджуваним періодом і тим, що йому передував – у масовості подібних почуттів. Він стверджує, що меланхолійні емоції охоплювали російських інтелектуалів ще у другій половині XIX ст., на хвилі декадансу та епохи *fin de siècle*. Однак із плином

⁸⁹ Юханнисон К. История меланхолии. Москва, 216. С. 44-47.

⁹⁰ Стейнберг М. Меланхолия Нового времени: дискурс о социальных эмоциях между двумя революциями. *Российская империя чувств* / ред Я. Плампер, Ш. Шахадат, М. Эли. Москва, 2010. С. 206-207.

часу вони захопили широке населення, про що свідчить аналіз міжреволюційної преси⁹¹.

Як бачимо, уявлення про декаданс надзвичайно різняться. Хтось називає це явище винятково літературним, хтось загальномистецьким, хтось лише соціальним, а хтось їх поєднує. Ставлення до нього також не було однорідним, але присутність меланхолійних настроїв у європейському та російському суспільствах другої половини XIX ст. під сумнів не ставлять. Під «суспільством» треба розуміти не широке населення, а вузьке коло інтелігенції, що займалася творенням і споживанням інтелектуального продукту. Для нас важливим є те, що декаданс у свідомості тогочасних людей був гострим і дискусивним поняттям. Його асоціювали не лише з кризовими емоціями, а з цілим комплексом рис, нерідко аморальних для консервативного суспільства. Зважаючи на це, ми не будемо ставити знак рівності між декадансом і меланхолійними почуттями в нашому дослідженні. А отже, не робитимемо передчасних висновків про настрої української інтелігенції лише на основі їхнього ставлення до декадансу. Втім, сприйняття ними цього явища для нас є важливим, з огляду на його емоційну складову.

2.2. Український декаданс: міф чи реальність?

Про існування декадансу в українській культурі дослідники не сперечаються. Це закономірно, з огляду на присутність самого терміну у листах, статтях і художніх творах українських інтелектуалів на зламі століть. Втім, його характеристики дещо різняться. Перш ніж перейти до їхнього аналізу, зауважимо, що здебільшого український декаданс досліджують в контексті обох імперій. Сучасники цього явища також висвітлювали його комплексно, як частину одного процесу. З огляду на це,

⁹¹ Там само. С. 206.

ми не обмежуватимемося розглядом українського декадансу в Російській імперії, але залучимо й австро-угорський контекст.

Літературознавиця Соломія Павличко вважає, що у цей час з'явилися твори у дусі *fin de siecle* (як от «Valse melancholique» Ольги Кобилянської, «Блакитна троянда» Лесі Українки, «Поезії в прозі» Гната Хоткевича та ранні оповідання Михайла Яцківа), проте *«гедонізм, артистизм, декадентство, мистецькі ігри, пошук нових стилістичних прийомів і нюансів людської психології, додання віковичних табу література бездержавної нації дозволити собі не могла»*⁹². Тож дослідниця робить висновок про слабке поширення цього явища на українських теренах.

Першою такою думку висловила ще Оксана Забужко у статті 1992-го року під назвою «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період». Там вона стверджує, що Іван Франко не сприймав декаданс, через *«не вповні сконцептуалізоване, але послідовне відторгнення «антисистеми», протипоказаної для розросту молоді, ще «непевної себе» української нації»*⁹³. Таким «етнозахистом» авторка пояснює заперечення Франком власного декадентизму, в якому його неодноразово звинувачували⁹⁴.

Аналогічно трактує це явище Максим Нестелеєв у монографії про суїцидальний дискурс українського модернізму. Цю думку він підкріплює прикладами з художньої літератури, в яких декадентське світосприйняття критикується за несумісність з національним активізмом⁹⁵. Така візія згаданих літературознавців здається цілком логічною, з огляду на гостроту

⁹² Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2016. С. 52-53.

⁹³ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zabuzhko/Filosofija_ukrainskoi_idei_ta_ievropeiskyi_kontekst_frankivskiy_period.htm (дата звернення: 16.04.21).

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Нестелеєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму. Київ, 2013. С. 13-44.

українських проблем, що потребували діяльних захисників. Однак наскільки тверде підґрунтя стоїть за цим висновком? Зокрема нас цікавлять два питання. По-перше, чи можна вважати український декаданс скромно представленим у порівнянні з європейським? По-друге, чи справді головним фактором його стримування був націєтворчий процес?

Відповідь на перше питання розпочнемо згадкою головних критиків українського декадансу. Йдеться про Сергія Єфремова зі статтею «У пошуках нової краси» (1902) та про Івана Нечуя-Левицького з «Українською декадентщиною» (1911). Як ми вже знаємо, поява цього явища у Західній Європі не означала його тотальне прийняття і широке побутування на цих теренах: європейський декаданс критикували не менше. Тож така рецепція Єфремова та Нечуя-Левицького виглядає цілком природною. А на її основі точно не варто судити про більшу чи меншу поширеність українського декадансу у порівнянні з європейським.

Варто поглянути на те, як у кількісному масштабі його присутність оцінювали сучасники. Сергій Єфремов вважає це *«самым модным направлением»* останніх років:

«[оно] ревностно и открыто проповедуется, выступает необыкновенно воинственно против того, что считалось до сих пор лучшим приобретением человечества, находит поклонников и последователей, проникает в мелочи повседневной жизни и выдвигает себя везде и всюду – в поэзии, критике, живописи и во всех смежных отраслях искусства»⁹⁶.

Водночас він присоромлює корисливих людей, котрі з практичних міркувань, на хвилі моди, створили *«декадентские материи, декадентские прически, декадентские цвета, папирсы»⁹⁷*. Єфремов закликає боротися із

⁹⁶ Єфремов С. В поисках новой красоты. URL: <https://www.l-ukrainka.name/ru/Guide/JefremovSergijOleksandrovych/VPoiskax.html> (дата звернення: 19.04.21).

⁹⁷ Там само.

декадансом, через «епідемічний характер» його поширення⁹⁸. За 9 років Нечуй-Левицький і собі нарікатиме на проникнення в українську літературу «модного модернізму, декадентства в усяких його складових частках»⁹⁹ і появу «сили таких модних “поезій в прозі”»¹⁰⁰. Натомість поширення декадансу на Заході він оцінює так:

«В великих європейських літературах, як у французькій та німецькій, ця декадентська маленька течія ледве примітна. Це, сказати б, письменський закуточок, де працює якийсь опрічний оригінальний кружечок письменників, котрий стоїть окроми од усієї літературної загальної маси письменників»¹⁰¹.

Автор називає європейський декаданс камерною розвагою у суспільствах з багатою і різноманітною літературою, якій він не несе значної загрози. Натомість для українських реалій автор бачить його отруйним: *«Якого ж то лиха накоять наші декаденти в українській невеликій літературі, де цю таку добру метку надто примітно в не дуже-то великому гурті наших письменників!»¹⁰²*. Тобто присутність декадентів у власній літературі Левицький вважає відчутною, з огляду на незначне представництво українського письменства загалом.

Втім, декаданс критикували не лише на сторінках статей. Ще у 1900 році Нечуй-Левицький опублікував сатиричну повість-пародію «Без пуття (Оповідання по-декадентському)», аби висміяти митців нової хвилі. Наскільки ідеї письменника мали відгук в суспільстві – питання відкрите. Він належав до покоління 30-х, а на момент публікації твору мав 62 роки. Історик Максим Тарнавський пише про його напружені стосунки з більшістю тогочасних діячів, про несприйняття Нечуя-Левицького

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів: у 10-ти т. Київ, 1968. Т. 10. С. 188.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само. С. 221.

¹⁰² Там само. С. 222

молодими інтелектуалами¹⁰³. До прикладу, Леся Українка відреагувала на «Без пуття» такими словами:

«Дивно, як то тепер де-хто думає, що тільки треба написати “по-декадентському”, то вже се дає право які хочеш дурниці писати. Ліпше б дав собі спокій з “новими напрямками” чі там з сатирами на них, бо то зовсім не його діло, досить на нього глянути, щоб зважити, що йому вже до “модерни” ліпше ні сьак, ні так не братися...»¹⁰⁴.

Ця цитата показує не лише критичне сприйняття твору Нечуя-Левицького, але й актуальність декадентської тематики в українському літературному житті.

У 1897-му побачило світ оповідання «Самовбивець» Володимира Леонтовича. У ньому йшлося про хлопця, котрий через нудьгу та примарне нерозуміння з боку оточення, грозиться вкоротити собі віку. Врешті товариш відвертає його від цих думок, та не від декадентського стилю життя. Цей вибір автор оцінює як самогубство героя: тільки не фізичне, а моральне¹⁰⁵. Оповідання Леонтовича є знаковим для розуміння українського декадансу. Адже зображений герой є типовим представником цього явища у західноєвропейському варіанті: живе у розкошах, носить химерний одяг, віддається насолодам, естетизує смерть, пише занепадницьку поезію, байдужий до суспільства тощо¹⁰⁶. Засудження такого стилю життя в художньому творі мало б віддзеркалювати насущні проблеми суспільства. А разом з критичними репліками Єфремова стосовно проникнення декадансу навіть у стиль і побут людей, підштовхує до думки про наявність таких прецедентів в українському житті.

Кого ж іменували українськими декадентами? Іван Нечуй-Левицький і Сергій Єфремов віддавали першість галичанам у захопленні новим

¹⁰³ Тарнавський М. Нечуваний Нечуй. Київ: Laugus, 2016. С. 61-71.

¹⁰⁴ Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2017. С. 224.

¹⁰⁵ Леонтович В. Самовбивець. Старе й нове. Львів, 1913. С. 163.

¹⁰⁶ Там само. С. 159-162.

віанням. На їхню думку, воно прийшло туди «з німецького й польського письменства», а до Великої України – «од великоруських декадентів усякої масті» та «з деяких французьких, німецьких і норвезьких утворів»¹⁰⁷. З-поміж австро-угорських українців декадентами називали Ольгу Кобилянську, Наталю Кобринську, Василя Стефаника, Михайла Яцківа, Антіна Крушельницького, Ореста Авдиковича¹⁰⁸, Івана Франка¹⁰⁹. В Російській імперії – Миколу Вороного, Гната Хоткевича, Леоніда Пахаревського, Олексія Плюща¹¹⁰, Агатангела Кримського¹¹¹ й інших.

Творчість декадентів, а конкретніше - її суїцидальний дискурс, проаналізував уже згадуваний нами Максим Нестелеєв. З огляду на те, що проблематика самогубства тісно переплітається з ідеями декадансу, провести між ними межу на зламі XIX-XX століть дуже непросто. Так, суїцидальними сюжетами позначилися повісті «Юрій Горovenко» (1883) Олександра Кониського та «На розпутті» (1891) Бориса Грінченка. Попри це, одним із перших представників декадансу Максим Нестелеєв називає Агатангела Кримського. Останній не лише описав типових представників *fin de siècle* у своїй збірці «Повістки і ескізи з українського життя» (1895), але й сам був одним із них. Зокрема це засвідчує його листування з Борисом Грінченком, в якому Кримський неодноразово висловлює суїцидальні думки¹¹².

¹⁰⁷ Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів: у 10-ти т. Київ, 1968. Т. 10. С. 197.

¹⁰⁸ Єфремов С. В поисках новой красоты. URL: <https://www.ukrainka.name/ru/Guide/JefremovSergijOleksandrovych/VPoiskax.html> (дата звернення: 19.04.21).

¹⁰⁹ Козак Л. Василь Щурат та Іван Франко: з історії особистих і творчих взаємин. Українське літературознавство. 2011. Вип. 74. С. 199–209.

¹¹⁰ Єфремов С. В поисках новой красоты; Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів: у 10-ти т. С. 198-199.

¹¹¹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2016. С. 138.

¹¹² Нестелеєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму. Київ, 2013. С. 18.

Проблема самогубства звучить у творчості Степана Руданського, Юрія Федьковича, Архипа Тесленка, Степана Васильченка, у «Тривозі» (1902) Антіна Крушельницького, в оповіданнях Любові Яновської та Надії Кибальчич. Окрім суїцидальних, інші декадентські мотиви простежуються у новелі «Роман Зеро» (1883) Володимира Стебельського, котрий у 1891 р. наклав на себе руки, у «Зів'ялому листі» (1896) Івана Франка, у «Нервах» Ореста Авдиковича (1899), у новелах «Стратився» (1897) й «Басараби» (1900) Василя Стефаника та у більшості творів Олекси Плуца, який у 20-річному віці також вчинив самогубство¹¹³.

За аналогією з європейським, український декаданс був неоднозначним явищем. Зокрема чимало із вищезгаданих письменників заперечували власну причетність до нього. Найвідоміший прецедент стосується Івана Франка, котрий різко відреагував на репліку Василя Щурата про декадентизм його збірки «Зів'яле листя». Письменник стверджував, що меланхолійні настрої та суїцидальні сюжети поезії можуть мати під собою інший ґрунт, що полягає у трагічних життєвих подіях, а не занепадницьких віяннях доби¹¹⁴.

З декадансом не асоціювала себе й Леся Українка, чию «Блакитну троянду» Соломія Павличко віднесла до цього напрямку. Наприклад, у листі до Михайла Кривинюка за 1899 р. поетеса пише такі рядки: «*»Посилаю Вам "остатнє слово" малярської моди... Бачте, чим тут годується моя фантазія. Врешті, маюся добре, то й декаденти не сердять»*¹¹⁵. Про негативне сприйняття цього явища в родині Косачів свідчить також лист до Лесі Українки її брата Михайла:

¹¹³ Нестелєєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму. Київ, 2013. С. 31.

¹¹⁴ Нестелєєв М. Іван Франко і декаданс. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2015. № 20. С. 188.

¹¹⁵ Леся Українка. *Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук)*. Київ, 2017. С. 116.

«Цікаво, що тобі пише Верзілов; а то мама на нього страх розлютилася за лист, котрого вона, мені здається, не так зрозуміла, яким він єсть, і тепер обзиває його “декадентом”. Чи й до тебе він пише у декадентському тоні? Коли це так єсть, то се не чоловік, а якийсь воск, що у всяку форму легким надавлюванням угнічується і перероблюється»¹¹⁶.

Отже, на питання про те, чи був український декаданс скромніше представлений за європейський, складно відповісти однозначно. З одного боку, в українській літературі це явище могло відчуватися концентровано, через її незначну розмаїтість. Критика цього віяння як надміру поширеного разом із меланхолійно-суїцидальним доробком українських письменників – тільки підтверджують дану тезу.

З іншого боку, якщо керуватись підходом Джонатана Стоуна, котрий вважав, що декадентами ставали свідомо - ніхто з українських інтелектуалів не ввійде у цю категорію. Хіба що Агатангел Кримський, котрий *«не прагнув дати “загальнонародну” літературу чи поезію ідеологічного чину»*, натомість *«вибирав собі читача: декадента або гурмана, “слабку людину”»¹¹⁷*. У цьому сенсі висновок Соломії Павличко про його відмінність від українських інтелектуалів є слушним. Однак прийняти ідею Стоуна означає припинити дискусії на тему українського декадансу.

Ідучи іншим шляхом – самостійного пошуку декадентських мотивів у творчості тогочасних митців, нам треба звернутись до особливостей їхнього стилю. Зробити це зможемо в контексті відповіді на питання про те, чи справді національний активізм стримував поширення декадансу.

Іван Нечуй-Левицький в *«Українській декаденщині»* засудив цей напрям за потенційне лихо для *«української невеликої літератури»¹¹⁸*.

¹¹⁶ Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Л. Мірошниченко. Київ, 2017. С. 290.

¹¹⁷ Гундорова Т. ПроЯвлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Київ, 2009. С. 223.

¹¹⁸ Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів: у 10-ти т. Київ, 1968. Т. 10. С. 222.

Сергій Єфремов теж вважав, що декаданс варто сприймати саме як явище *«грозящее литературе нашей неисчислимыми потерями и вредом»*¹¹⁹. В обох авторів про загальнонаціональні питання йшлося опосередковано.

Щодо Івана Франка, то він оцінював декаданс не менш негативно. Однак, на відміну від Єфремова, письменник відділяв його від символізму. Останній він вважав *«напрямком чи зв'язком ідей, що почасти належить до невідлучних прикмет штуки від самого початку її існування...»*¹²⁰. Натомість декаданс для нього був наслідком перенасичення, забавкою забезпечених юнаків-графоманів, що не мали ніякого зв'язку з «хлопськими синами», до яких себе відносив Франко¹²¹. Цей погляд добре простежується в його поезії «Декадент»:

*«Не паразит я, що дуріє з жиру,
Що в будні тільки й дума про процент,
А для пісень на "шрррум" настроїть ліру.
Який же я у біса декадент?»*¹²²

Коментуючи чеський декаданс, він пише:

*«Далеко тяжче нам зрозуміти рацію існування декадентизму та ідейного нігілізму в Чехії. Чехи — народ дрібної буржуазії і заможного селянства, народ крепкий і здоровий, повний енергії і свідомості. Він далекий від якого-небудь переситу, а противно, з усіх сил рветься здобувати для себе нові і щораз нові терени»*¹²³.

Оксана Забужко трактує цей уривок так: *«...раз нація перебуває в процесі самоконститування й живе модусом майбутнього, "значить",*

¹¹⁹ Єфремов С. В поисках новой красоты. URL: <https://www.l-ukrainka.name/ru/Guide/JefremovSergijOleksandrovykh/VPoiskax.html> (дата звернення: 19.04.21).

¹²⁰ Іван Франко. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ, 1980. Т. 34. С. 361-362.

¹²¹ Нестелєєв М. Іван Франко і декаданс. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2015. № 20. С. 189.

¹²² Іван Франко. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ, 1976. Т. 2. С. 185-186.

¹²³ Там само. Київ, 1979. Т. 31. С. 43.

негативістський світогляд неможливий у принципі. Така Франкова позиція»¹²⁴. Нам це тлумачення здається не зовсім коректним, з огляду на вищевказану позицію письменника. Виглядає, що Франко відштовхувався не так від національних чинників, як від соціальних.

Відповідаючи на звинувачення у декадентизмі, він не відкидає меланхолії та суїцидальних мотивів збірки «Зів'яле листя». За логікою згаданих літературознавців, вони йдуть врозріз із національним активізмом, адже змушують людину страждати, роблять її бездіяльною. Національні ж устремління і подвиги Франка – зайве наводити. Тож виглядає, що він засуджує декаданс саме як продукт солодкого життя.

За тим же принципом це віяння відкидав Гнат Хоткевич, котрого, як і Франка, записали до його лав:

«Критика, пишучи про український декаданс, не розуміла того, що це підходить до французької суспільності, навіть до російської, де теж на підставі пересичення й затрачення певною частиною письменників твердої лінії буття міг проявитися декаданс, але ні в якому разі то не могло відноситися до суспільності української з її безкінечним морем селянства і парю-другою, як тоді називали «свідомих українців», що падали під вагою всякої праці на народній ниві»¹²⁵.

У своїй праці про суїцидальний дискурс українського модернізму Максим Нестелеєв описує оповідання Леонтовича «Самовбивець» (1898) як приклад протиставлення національних прагнень декадансу. Однак письменник, услід за Франком, засуджує радше природу декадентизму героя. У творі ми бачимо двох персонажів: оповідача та його гімназійного товариша Миколу П'ятигорця, котрий сповіщає про намір вчинити

¹²⁴ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Zabuzhko/Filosofii_ukrainskoi_idei_ta_ievropeiskyi_kontekst frankivskiy_period.htm (дата звернення: 16.04.21).

¹²⁵ Гнат Хоткевич. Твори: у 6-ти т. Харків, 1929. Т. 4. С. 6.

самогубство. Коли протагоніст прибуває відрадити хлопця від смерті, то ставиться до нього з розумінням і співчуттям. Та як тільки усвідомлює безпідставність його журби, одразу позбувається сентименту. Сам Микола П'ятигорець постає типовим європейським декадентом, перенасиченим заможним життям, що прагне чуттєвих насолод і байдуже ставиться до громадських справ.

Громадська ж діяльність згадується в оповіданні як один із варіантів того, чим може займатись П'ятигорець замість декадентства:

«А коли ти боїш ся громадської діяльності, лінуєш ся працювати наукою, так не вигадуй витребеньок, а живи вже життям звичайної, порядної людини. Се теж поважне життя і поважні люди, як що вони розуміють і виконують свої обов'язки, живуть чесно, роблять користне діло»¹²⁶.

Поряд з Франком українським декадентом вважали Олексу Плюща. За своє коротке двадцятирічне життя, що завершилося самогубством у 1907-му році, письменник встиг написати чимало. У більшості його героїв, як і в самого автора, присутнє гостре національне почуття і суїцидальні інтенції. Наприклад, у повісті «Сповідь» (1903) хлопець з ідеалістичними поглядами вбиває себе, через усвідомлення виродження, а не відродження нації. У іншому творі – «Великий в малім та малий в великім» (1904) події розгортаються під впливом ідеї служіння народу. Головні герої - молоді лікарі, реалізують свої мрії, *«проводячи... національну освіту і свідомість»*. І хоч мотивом самогубства стає смерть коханої, ідея української справи проходить крізь повість червоною ниткою. Автобіографічною вважається драма Плюща під назвою «Смерть поета». Яскравим образом у ній є хор інтелігентів, що кається перед народом, через

¹²⁶ Леонтович В. Самовбивець. Старе й нове. Львів, 1913. С. 154-155.

неможливість його порятувати. Як і більшість інших творів, цей завершується самогубством¹²⁷.

У повісті Бориса Грінченка «На розпутті» (1891) простежуються схожі мотиви. Головний герой *«прагне стати провідником української нації, нести світло в народні маси, однак через неможливість здійснити всі свої мрії впадає в апатію й відчай»*¹²⁸, котрі штовхають його до самогубства.

Як бачимо, говорити про опозиційність національної боротьби до декадансу – доволі складно. Бо ж українські декаденти не лише займалися громадською діяльністю, але вводили її як причину меланхолії в сюжети власних творів. Засуджували це віяння або через шкоду для скромно представлені української літератури, або, за аналогією з європейськими критиками, через безпідставні гіперболізовані страждання, спричинені перенасиченням.

Усі ці приклади лише посилюють враження про декаданс як про складне та розмите явище. Дану дискусію можна вирішити двома шляхами. Перший – підважити уявлення про беззаперечну присутність декадансу в українському письменстві. Це слушно, з огляду на різницю провідних рис цього явища на європейських та українських теренах. У колі українських інтелектуалів він характеризувався заглибленістю в національні питання, на відміну від західного зразка – радше богемно-гедоністичного. Водночас з таким підходом складно пояснити характеристики українського декадансу в статтях Єфремова, Нечуя-Левицького, в оповіданні Леонтовича тощо. Адже там він постає суміжним із європейським.

Інший шлях – визнати його існування на цих теренах, розширивши уявлення про сам декаданс. Тоді національна боротьба буде однією з рис

¹²⁷ Нестелєєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму. Київ, 2013. С. 31-36.

¹²⁸ Нестелєєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму. Київ, 2013. С. 16.

цього явища в українському варіанті. Цей підхід виглядає цілком слухним. Адже як зауважує Тамара Гундорова, *«саме з самотності свідомих українців й народжувалася декадентська модерністична свідомість»*¹²⁹.

Все ж, ми не будемо обирати котрусь позицію і залишимо цю справу літературознавцям. Зауважимо лиш необхідність переосмислення українського декадансу в академічному середовищі. Натомість нас цікавить емоційний вимір, що виглядає досить монолітно: у згаданих творах домінують меланхолійні тенденції, які помічали й самі письменники. До прикладу, Леся Українка в листі до Ольги Кобилянської 1899-го року так відгукувалась про творчість Василя Стефаника:

*«Гарні його нариси, тільки сумні невимовно... врешті, вся наша література веселістю не відзначається, часом як начитаюсь її (не виключаючи і власних творів) то так і хочеться сказати з роспачем Гамлета: "Най дьявол носить смуткове убрання, а я надіну ясні кармазини!" і певне я се зроблю, тільки що не зараз, потроху звикатиму, оце ж почала червоні капелюхи носити....»*¹³⁰.

Важливою для нас є характеристика тогочасного літературного життя Тамарою Гундоровою. Дослідниця пише про те, що визначною рисою переходу від позитивізму до модернізму була поява в художніх творах автобіографічних мотивів. Тому Франко подавав свою поезію як *«найоб'єктивніший образ найсуб'єктивнішого чуття»*¹³¹. Суїцидальні мотиви в художніх творах і біографіях авторів – яскраве підтвердження цієї тези.

З вищеописаного виглядає, що вороже ставлення до декадансу українських інтелектуалів не свідчить ані про відсутність в них меланхолійних настроїв, ані про брак літератури такого характеру.

¹²⁹ Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Київ, 2009. С. 226.

¹³⁰ Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2017. С. 161.

¹³¹ Гундорова Т. Проявлення Слова. С. 219.

Національний активізм у цьому випадку здається не так протилежним явищем, як каталізатором похмурих емоцій. Втім, переконатися чи спростувати це твердження ми зможемо у наступному підрозділі.

2.3. Меланхолійні емоції української інтелігенції

Меланхолійні віяння на українських теренах торкнулись не лише літературного життя. Приватне листування тогочасних інтелектуалів, навіть у рамках вузької вибірки, рясніє описами негативних емоцій. Причини їхньої появи шукали у низці факторів: від особливостей характеру людини - аж до специфіки доби. Через наявність великого масиву таких свідчень, розглянемо лише окремі з них, що репрезентують палітру похмурих настроїв активної громадськості.

Перша категорія емоційних характеристик стосувалася загального відчуття епохи. Такі свідчення хоч і не містили пояснень стосовно природи песимістичних віянь, однак чітко описували їх як рису доби, як ознаку часів, що настали. До прикладу, Микола Лисенко у листі до російської оперної співачки Марії Климентової-Муромцевої розповідав про своє життя в Києві наступне: *«Бремена на всем сказываются: равнодушие, апатия, бесцельность в жизни в лучшей части нашего общества, в культурной молодежи, так и бьют в глаза изо дня в день все больше и больше»*¹³². Така оцінка громадських настроїв співзвучна із західноєвропейським і російським сприйняттям власного соціуму на зламі XIX-XX століть. Адже вони акцентують на занепадницьких інтенціях, котрі підточували силу духу, моральні цінності та ініціативність, особливо молодшого покоління.

Трапляються також описи загальної атмосфери в суспільстві, без прив'язки до конкретного часу. Як і попередні, вони не супроводжувалися тлумаченням почуттів, лише констатували негативні настрої. Так, у листі

¹³² Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 187.

1887-го року до свого друга Трохима Зіньківського Борис Грінченко писав, що «*атмосфера у Херсоні нудна, тяжка, гнітюча. Ледве-ледве видержую*»¹³³. А коли у 1891 р. Лисенко почув про запланований виступ Марії Заньковецької в Києві, то зізнався артистці, що «*серце тьохнуло було. Заворушився був люд, ожили надії, заграло, забило сонечко ув очах*»¹³⁴. І хоча дану тезу можна сприймати у якості художнього засобу, гіперболізованої метафори, однак вибір алегорії про воскресіння надій може бути не випадковим. Натомість таким, що вписується в уявлення інтелігенції про загальний суспільний настрій.

Епістолярій Миколи Лисенка багатий на свідчення про громадський індивідуалізм, відокремленість і роздрібнення спільноти, що також перегукується з тенденціями у середовищі російських та європейських діячів. У листі за 1886-й рік до одного з найближчих друзів – етнографа, історика та письменника Бориса Познанського – композитор описує суспільну відчуженість:

*Не можу не бути тобі солідарним у погляді на товариське життя наше, на відносини не тільки до людей своїх окошиніх, але навіть до своїх сомищан. Наші родинні, нутрянні, міські відносини від кількох вже років стали тяжкі, сухі, байдужі. Ми можемо місяцями не бачитись, як дехто і де з ким, і це не вважається за щось незвичайне*¹³⁵.

На підтвердження своїх слів Лисенко описує динаміку минулих зустрічей, говорячи про обов'язок бодай кілька разів на рік поїхати «*чи то в чоловічому виключно гурті, а чи теж і з жіноцтвом, на прогулянки, на Дніпро, у Совки, у Теремки й інше*»¹³⁶. Композитор скаржиться на те, що за останні кілька років ця традиція зникла. У якості причини прикрої тенденції

¹³³ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк, 2004. С. 64.

¹³⁴ Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 195.

¹³⁵ Там само. С. 160.

¹³⁶ Там само.

він розглядає три версії: *«чи то старість, чи то уніформ чиновно-вчительський заїв, а чи просто послабили зв'язки mezi своїх же людей»*¹³⁷.

Наступного року в листі до товариша Микола Лисенко характеризував типового українця, в котрого зникає потреба у товаристві, як тільки він виходить за його межі¹³⁸. Як приклад такої відчуженості наводить поведінку їхнього спільного знайомого, котрий припинив спілкування зі старими друзями, не пояснивши причин¹³⁹. Такий індивідуалізм, на думку композитора, *«гальмує усе існування товариське»*¹⁴⁰. Ті самі судження Лисенко висловлює у 1891-му в листі, адресованому літератору й фольклористу Григорію Маркевичу. Він дякує йому за пам'ять *«у такі глухі, чорстві часи, коли люди різняться і стороняться один одного»*¹⁴¹.

Інша категорія свідчень вже містила в собі пояснення «важких часів». Вони тісно переплелись із громадсько-політичними справами та національним питанням. До прикладу, Микола Лисенко в одному з листів до Бориса Познанського за 1887 рік описував йому таку картину сучасності:

*Що тобі сказати про наше життя? Усюди, скрізь погано, як казав поет, але його «погано» було в порівнянні з нашим можливим, виносним. Утиски молоді університетської стали просто неможливі. Аби тільки що було трохи вище над «посредственность», у карти граючи, п'ючу, — то десятками летить з університету без жадного мотиву, який би можна було придумати»*¹⁴².

Ситуація в Київському університеті Святого Володимира справді була несприятливою у цей час. Новий навчальний статут, запроваджений Олександром III у 1884 році, позбавив заклад більшості автономних

¹³⁷ Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 160.

¹³⁸ Там само. С. 176.

¹³⁹ Там само. С. 176.

¹⁴⁰ Там само. С. 176.

¹⁴¹ Там само. С. 199.

¹⁴² Там само. С. 174.

повноважень і узалежнив від імперської влади на всіх рівнях. Студенти називали його «поліцейським», бо він заборонив діяльність гуртків, об'єднань та інших молодіжних зібрань. 7-8 вересня, під час святкування 50-річчя університету, відбулися заворушення проти рескрипту царя. Була проведена маніфестація під вікнами ректора Миколи Ренненкампа, у якій взяло участь близько 300 студентів. У результаті заклад було зачинено на шість місяців, багатьох протестувальників відрахували, допитали чи поставили під нагляд. Наступного року видали спеціальні «Правила для студентів», що забороняли низку інших самостійних формувань, як от кас взаємодопомоги, їдалень чи бібліотек. Запроваджували університетську форму, аби полегшити ідентифікацію студентів у місті. Увесь час за ними мала наглядати поліція, а порушників карали доганами, карцером і виключенням з університету¹⁴³.

У 1891 р. «Академічна громада» Кракова, що складалася переважно з українських студентів медичного факультету Ягеллонського університету¹⁴⁴, запросила Миколу Лисенка на святкування роковин Тараса Шевченка. У листі до них композитор висловив бажання приїхати, однак відмовився, через ризик втратити роботу:

...сама місія моя, подорож для святкування роковин Т[араса] Ш[евченка] у чужій державі, викликала б від нашого уряду таку [нерозбірливо], з-за якої б мене при сучасних утисках української якої-будь діяльності одразу скасовано з інституту, а це є мій головний зарібок, моя [нерозбірливо] «п'єд а терр»¹⁴⁵¹⁴⁶.

Лисенко пообіцяв надсилати землякам свої твори, а приїхати «коли часи стануть не такі тугі та важкі»¹⁴⁷.

¹⁴³ Могильний Л. Київський Імператорський університет святого Володимира в 1884–1914 рр. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 8-9.

¹⁴⁴ Казакевич О. Українська Краківська громада (1887-1907 роки). Гілея: науковий вісник. Вип. 124. 2017. С. 25.

¹⁴⁵ Життєвий ґрунт (фр.).

¹⁴⁶ Микола Лисенко. *Листи* / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 193-194.

¹⁴⁷ Там само. С. 193-194.

У листі до письменника Михайла Комарова за 1893 р. композитор обурювався поведінкою Миколи Садовського до, під час і після спільно проведеного концерту. Лисенко звинувачував режисера у безсердечності та байдужості до спільної роботи. Він хотів, аби Старицький сприймав організацію дійства як *«...справу чоловіка, яко свою власну, кривну, питиму, не Лисенкову справу... а справу патріотичну, справу забитої й забутої, й задавленої пісні, народності і своїми людьми, самохить, і тими, яким це корисно давати»*¹⁴⁸. Сам же вбачав свою роль у тому, аби в *«земляків завмерле почуття до життя викликати»*¹⁴⁹. В такому контексті суспільний песимізм постає вже не просто як хвороба часу, а як проблема з національним забарвленням.

У 1889 р. Борис Грінченко запрошував свого товариша Трохима Зіньківського до себе, в село Олексіївку Катеринославської губернії. Письменник скаржився на власну самотність, нарікаючи на різницю між ним та середовищем, у якому проживав: *«Страшні слова, а мушиш їх сказати: у рідному краї живеш, як чужий, бо живеш серед людей, котрі не мають рідного краю тим, що не знають його»*¹⁵⁰. А дні, що минатимуть в очікуванні друга, він прорік *«довгими, сумними, похмурими й тяжкими»*¹⁵¹. Ймовірно, що такі тези Грінченка відбивали почуття вузької когорти українських інтелектуалів Наддніпрянщини, котрі опинялися серед сільського населення, далекого від національних питань.

Песимістичні настрої присутні і в листах Євгена Чикаленка. Так, у 1904 р. він писав до Сергія Єфремова наступне: *«Лист Ваш, а особливо часотисі наганяють сум і безнадійність. Доведеться таки купувати*

¹⁴⁸ Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 216.

¹⁴⁹ Там само. С. 216.

¹⁵⁰ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк, 2004. С. 168.

¹⁵¹ Там само. С. 168.

грамофон та карти!!»¹⁵². Схожі мотиви на тему української періодики простежуються у словах, адресованих письменникові Петру Стебницькому того ж року. Чикаленко скаржився на якість наповнення «Киевской Старини», нарікав на «пригнобленість, апатію» та оцінював ситуацію з пресою як таку, що «хоч тікай безвісти»¹⁵³. Наступного року він писав про втрачену охоту до громадської роботи, через розбіжності в думках із більшістю товариства. Висловлював песимістичні прогнози стосовно створення союзу письменників, а також про заходи об'єднання недержавних націй для відстоювання своїх прав, заплановані з'їздами журналістів у 1905 р. Завершив на зовсім мінорній ноті: «Може й правду кажуть ті, що наша нація не здатна до будування; без варягів, литовців, ляхів, москалів ми й держави не могли скласти... Те, що діється тепер у нас тільки підтверждає вищесказане. Ну, се я вдарився в пісемізм, годі вже!»¹⁵⁴.

Поряд із констатацією занепаду, у цей час з'являлися оптимістичні спостереження та прогнози. З одного боку, вони засвідчували сприйняття попередніх років як несприятливих і застійних. З іншого – фіксували певне зрушення та віру в кращі часи. Так, у 1889-му Ольга Косач писала до свого брата, Михайла Драгоманова, про «отрадну картину настроєння и мысли, чем несколько времени назад: как-то бодрее себя чувствуют люди»¹⁵⁵. Наступного року Михайло Косач, ділився з матір'ю схожими поглядами: «Тепера у Києві великий розрух і підупадок сил, аж просто гидко стає, дивившись. Одне тільки додає духу – це те, що бачиш деякі ясні, хороші прояви, що ніби перші проміння зорі ранішньої пробиваються крізь

¹⁵² Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки / упоряд. І. Старовойтенко. Київ, 2010. С. 43.

¹⁵³ Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки / упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Київ, 2008. С. 33.

¹⁵⁴ Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. С. 58.

¹⁵⁵ Леся Українка. Документи і матеріали: 1871-1970 / упоряд. І. Бутич, Я. Дашкевич, І. Калинець. Київ, 1971. С. 47.

темряву довгольного життя»¹⁵⁶. А ще за 10 років Ідентичні думки висловлюватиме Микола Лисенко в листі до Олександри Куліш:

*у цій недолі й неволі ми в значній мірі і собі обов'язані, бо такої злочинної байдужості й зневаги до всіх своїх кривих інтересів, до своїх святощів врят чи яка нація може що виставити... Ну, да хоч потроху з'являється й народжується та свідомість, без якої не можна в світі межі людей повертатися...*¹⁵⁷

В епістолярії Михайла Косача знаходимо також сприйняття зміни епох цілком в дусі *fin de siècle*: «XIX ст. кінчається, і нам треба нове починать тільки з живим духом батьків наших та з опитом їх помилок. І починать без усякої підмоги і на свій страх»¹⁵⁸. У листах до сестри Лариси, Михайло напише про власне бачення письменницької діяльності Косачів: «за нас будучина, відродження демократизму і любові до ближнього, котрі тепер так пригасають у корифеях світової літератури». Разом з сестрою і матір'ю він називає їх «першими керованими на великому морі великого діла, [котрим] випадає доля першим одпихати човен з хвилевої пристані і пустити у дальшу плавбу»¹⁵⁹.

Епістолярій української інтелігенції наповнений не лише свідченнями про настрої суспільства. Безперечно, трапляються й індивідуальні емоційні рефлексії. Наприклад, у 1889-му Михайло Косач так відповідав на заклик матері зайнятися новими творами: «Щоб писати, то деяке душевне успокоєніє і вільний час [потрібні], а цього у мене бракує». А у 1895 р. Ольга Косач, розповідала Ользі Франко про свої справи наступне: «Ми живемо так, як і перше. Діти виростать всі – skutком чого

¹⁵⁶ Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Л. Мірошніченко, 2017. С. 259.

¹⁵⁷ Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 317.

¹⁵⁸ Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. С. 286.

¹⁵⁹ Там само. С. 288.

прибільшуються незліченно клопоти й прикрості, котрих і взагалі в життю незмірно більше, ніж приємностей»¹⁶⁰.

Втім, цю тезу складно сприймати у якості віяння доби, з огляду на проблеми в родині Косачів, зокрема недугу доньки Лариси. Свої почуття з цього приводу Ольга детальніше описала в іншому листі до Франків. У ньому вона розмірковувала над тим, чи варто залишати хворобливих дітей живими, прирікаючи їх на страждання: *«Чи ж смерть не була б кращою долею, ніж теперішнє єї [Лесі] життя, котре і у неї, і у всіх найприхильніших до неї людей будить тільки тяжкий жаль»¹⁶¹.*

На фоні опрацьованого масиву джерел, саме в листах Лариси Косач знаходимо рідкісну згадку слова «меланхолія». Авторка використала його для опису самопочуття братової – письменниці Олександри Судовщикової. Через клопоти із дворічною донькою, жінка розмірковувала про те, аби кинути письменство. Лариса Косач ставила під сумнів цей намір: *«...я думаю, що то так тільки на якийсь час така «меланхолія чи мінор» напали, а вже як хто втягнеться в писання так, як вона, то навряд щоб міг покинути»¹⁶².*

Виглядає, що попри твердження Карін Юганніссон про поширений вжиток терміну «меланхолія» в Європі другої половини XIX ст., українська інтелігенція послуговувалася ним значно рідше. А тому використання його у якості метапоняття за аналогією із Марком Стейнбергом є справді слухним у нашому дослідженні.

Натомість український епістолярій містить чимало свідчень про похмуру атмосферу доби та несприятливий суспільний стан. Найчастіше їх пояснюють загальною відчуженістю, громадсько-політичними негараздами й труднощами у відстоюванні національних інтересів. Усвідомлення

¹⁶⁰ Леся Українка. Документи і матеріали: 1871-1970 / упоряд. І. Бутич, Я. Дашкевич, І. Калинець. Київ, 1971. С. 121.

¹⁶¹ Там само. С. 82.

¹⁶² Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2017. С. 191.

«темних часів» нерідко поєднується з передчуттям їхнього завершення на порозі нового, світлого часу. Щодо хронологічних характеристик, то песимістичні оцінки присутні вродовж усього досліджуваного періоду. Оптимістичні спостереження з'являються лише з 1889 р. Решта свідчень про персональні негативні настрої майже завжди були симптомом нервовості, про яку йтиметься у наступному розділі.

Підсумовуючи написане, можна зробити висновок про некоректність ототожнення меланхолійних настроїв другої половини ХІХ ст. із декадансом. Це явище не мало єдиного визначення у колі європейських, російських та українських діячів і було надзвичайно скандальним. Критики декадансу не сперечалися з песимістичністю доби. Навпаки, їхні аргументи підтверджували похмурі настрої і переважно боролися з естетизацією цих віянь. В українському середовищі декаданс часто відкидали, через асоціацію із богемністю, розбещеністю та перенасиченням. Однак меланхолійні, зокрема суїцидальні, тенденції простежувались і в літературних творах, і в настроях інтелігенції. Епістолярні джерела містять чимало свідчень, котрі підтверджують відчуття несприятливих часів, що супроводжувалися низкою меланхолійних емоцій в соціумі на зразок апатії, безініціативності, песимізму. Їхнє коріння виводили із надмірного індивідуалізму, громадсько-політичних і національних проблем. Останні не виглядали як стримуючий фактор негативних почуттів, а радше їхнім каталізатором, що простежується не лише в листуванні інтелігенції, але й у більшості сюжетів літературних творів.

Розділ 3. Нервова епоха

У суспільстві другої половини XIX ст. поряд з меланхолією існував концепт «нервів». Це поняття стало центральним не лише в теоріях психіатрів, але й у діагностиці самопочуття широкого кола людей. Зрідка нервовість і меланхолію вважають тотожними станами, називаючи страждальну саморефлексію, перепади настрою, елітарність і зв'язок з мистецтвом їхніми спільними рисами. Однак «нерви» зразка XIX ст. не провокували екзистенційних питань, роздумів про світобудову та устрій суспільства. Вони співвідносилися з конкретним моментом і тілесними відчуттями, тому більшість дослідників розмежовує ці поняття¹⁶³.

Увага до нервовості на зламі століть була спровокована не лише традиційним уявленням про нерви як причину багатьох хвороб. У цей час з'явився масив психоаналітичної літератури, що мала успіх в інтелектуалів Західної Європи, Скандинавії, Північної Америки, Австро-Угорської та Російської імперій. Ці теорії злилися з існуючим суспільним дискурсом про «нерви», що призвело до нового сприйняття соціуму – крізь призму медицини. Такі віяння модерну змінили погляд на гендерно-класові маркери, самосвідомість тогочасних людей, їхнє сприйняття здоров'я, хвороб тощо¹⁶⁴. З огляду на це, важливо представити їхнє тлумачення нервовості, визначити джерела поширення концепту та простежити динаміку його застосування в українському середовищі.

3.1. Нервовість Європи та Російської імперії

Нерви займали чільне місце в медичному та суспільному дискурсі задовго до XIX ст. В ранньомодерний час, ще від початку XVII століття, порушенням їхньої роботи почали пояснювати дедалі більше хвороб, навіть

¹⁶³ Юханнісон К. История меланхолии. Москва, 216. С. 200-201.

¹⁶⁴ Cooter R. Medicine and Modernity. *The Oxford Handbook of the History of Medicine* / ed. by Jackson M. Oxford, 2011. P. 103.

коли йшлося, до прикладу, про кульгавість. Французький лікар П'єр Помме навіть склав кількасторінковий список недуг, спричинених нервовими проблемами, що стосувалися органів «від голови аж до п'ят»¹⁶⁵.

Проте у другій половині XIX ст. нерви ввійшли в симптоматику захворювань у галузі психіатрії, що саме стрімко набирала обертів: наприкінці 1870-х були засновані перші психологічні лабораторії в Лейпцигу та Гарварді, а за ними – по всій Західній Європі та США¹⁶⁶.

Історію нервовості в психіатрії слід виводити із 1857 року, коли Бенедикт Морель створив базову теорію виродження, що лягла в основу психіатричних вчень на багато десятиліть вперед. Згідно з нею, бог створив досконалу людину, котра під впливом аморальних суспільних норм почала деградувати. Тож причиною неврозів він вважав дегенерацію - спадкове погіршення психічного та фізичного здоров'я, що посилювалось із кожним поколінням. Розпочиналося воно із неврозу першого покоління, а завершувалося інтелектуальною «стерильністю» четвертого. Ця концепція мала на меті пояснити збільшення кількості злочинів та психічних хвороб у Франції XIX ст.¹⁶⁷

У 1869 році американський лікар Джордж Міллер Бірд ввів поняття «неврастенія». В його дослідженні воно означало слабкість нервової системи, викликану модернізацією, пришвидшенням темпу життя. Нові соціальні умови втомлювали людину та робили її дратівливою¹⁶⁸. Однак Бірд вважав це закономірним процесом і вбачав у ньому лиш побічну дію цивілізаційного розвитку. Цей стан, на його думку, не передавався

¹⁶⁵ Stolberg M. *Experiencing Illness and the Sick Body in Early Modern Europe*. London, 2011. P. 170, 172.

¹⁶⁶ Oxford. *M and Mind*. P. 532.

¹⁶⁷ Schwarz J, Brückner B. Morel, Bénédict Augustin". <https://biapsy.de/index.php/en/9-biographien-a-z/236-morel-benedict-augustin-e>

¹⁶⁸ Hayward R. *Medicine and the Mind. The Oxford Handbook of the History of Medicine* / ed. by Jackson M. Oxford, 2011. P. 102.

генетично, а сама теорія не носила осудливий характер¹⁶⁹. У своєму трактаті 1880-го року він опише понад 50 симптомів неврастенії, котрі включатимуть найрізноманітніші характеристики: від пришвидшеного серцебиття – до почервоніння шкіри¹⁷⁰.

Натомість в Європі 80-х років психіатрична література наслідувала ідеї французького вченого. Вона поєднала описане Джорджем Бірдом «нервово виснаження» з концептом спадковості Бенедикта Мореля¹⁷¹. Прикладом такого міксу є книга австрійця Ріхарда фон Крафт-Ебінга «Psychopathia Sexualis» (1886), котра стала культовою у другій половині XIX ст. Вона кардинально змінила вибірку тих, хто підлягав ризику. Якщо у Мореля до виродження були схильні селяни й робочий клас, то у Крафт-Ебінга вразливими стали ті, хто займався інтелектуальною працею¹⁷².

З медичної точки зору це часто сприймали як сповільнення метаболізму від перенапруження, що ускладнювало виведення відходів із організму. Це призводило до отруєння здорових клітин токсинами. Така теорія пояснювала різноманіття виявів неврастенії, адже ушкоджені клітини могли впливати на функціонування всіх органів¹⁷³.

Кульмінаційною на хвилі дослідження нервовості стала праця Макса Нордау під назвою «Виродження» (1892). У ній автор розкритикував суспільні віяння, котрі заповнили світські товариства. Йдеться про настрої *fin de siècle* і декадансу, що ввійшли не лише в художній, але й у громадський вимір. Лікар вважав їх нехтуванням традиційних норм та імітацією мистецтва в реальному житті. Він поставив суспільству діагноз,

¹⁶⁹ Николози Р. Нервный век. Российская психиатрия конца XIX века и вырождение общественного организма / пер. с нем. Нины Ставрогиной. *Новое литературное обозрение*. 2018. № 1. С. 381.

¹⁷⁰ Goering L. «Russian Nervousness»: Neurasthenia and National Identity in Nineteenth-Century Russia. *Medical History*. 2003, Vol. 47, № 1. P. 26.

¹⁷¹ Николози Р. Нервный век. С. 382.

¹⁷² Там само. С. 382.

¹⁷³ Goering L. «Russian Nervousness»: Neurasthenia and National Identity in Nineteenth-Century Russia. С.26.

що був сумішшю двох хвороб: дегенерації та істерії. Окремі некритичні стадії Нордау іменував неврастенією¹⁷⁴.

В Російській імперії поняття нервовості було не менш популярним. У 1887 р. в московському Політехнічному музеї відбувся перший загальноімперський з'їзд психіатрів. У ньому взяли участь місцеві спеціалісти – Олексій Кожевников, Сергій Корсаков, Микола Баженов з Рязані, Павло Ковалевський з Харкова, Іван Сікорський з Києва, а також Іван Мержевський з Петербурга, котрий очолив з'їзд¹⁷⁵.

Під час своєї вступної промови під назвою «Об условиях, благоприятствующих развитию душевных и нервных болезней в России, и о мерах, направленных к их уменьшению» Іван Мержевський говорив про епідемічність процесу виродження. Він засудив часті шлюби між схильними до психічних захворювань людьми. Вони, на його думку, нерідко симпатизують одне одному і творять великі потомства душевнохворих. На відміну від європейських спеціалістів, причиною нервових хвороб він вважав передусім пияцтво¹⁷⁶.

Втім, головною рисою російської психіатрії було уявлення про реформи 1860-х років як головну передумову масової нервовості. На думку Мержевського, нова економіка, система освіти та інші наслідки змін штовхали людей на невпинний пошук чуттєвих насолод. Цю тезу італійський дослідник Рікардо Ніколозі називає науковим маніфестом проти модерну. Такі ідеї імперських вчених закріплювали асоціацію «здорової нормальності» за дореформними часами. Схожу паралель можна знайти у Крафт-Ебінга, який у своїй праці «Про здорові та хворі нерви»

¹⁷⁴ Josephson-Storm J. *The Myth of Disenchantment: Magic, Modernity, and the Birth of the Human Sciences*. Chicago, 2017. P. 182-185.

¹⁷⁵ Николози Р. Нервный век. Российская психиатрия конца XIX века и вырождение общественного организма / пер. с нем. Нины Ставригиной. *Новое литературное обозрение*. 2018. № 1. С. 375.

¹⁷⁶ Там само. С. 375-376.

(1885) творить таку ж асоціацію, тільки з добою, що передувала Французькій революції. Він вважав, що вільні інституції з'явилися в державі, громадяни якої недостатньо для них дозріли¹⁷⁷.

Інші учасники з'їзду були солідарні з петербурзьким психіатром, що видно з їхніх власних досліджень. Так, Ковалевський, котрий був автором першого підручника з психіатрії в Російській імперії, писав про необхідність проведених реформ. Але водночас засвідчував їх як точку, з якої суспільство почало розкладатися. Головну проблему він вбачав у поширенні матеріалізму та індивідуалізму, котрі провокували найрізноманітніші форми неврастенії¹⁷⁸. Американська дослідниця Лора Гьорінг вбачає різницю між ідеями Ковалевського і, до прикладу, Бірда в тому, що американський психіатр виводив причини неврастенії здебільшого з технологічних стресів, у той час як український – з моральних¹⁷⁹. Крім того, Бірд виключав росіян із числа неврастеніків. Німецький психіатр Рудольф Арндт із ним не погоджувався, наводячи цитату з російського журналу, у якій стверджувалося, що *«людина ніде себе не виснажує так швидко, як у Росії»*¹⁸⁰.

Загалом же імперські психіатри почали змішувати неврастенію з виродженням раніше за багатьох європейських. А харківський лікар Іван Ковалевський був першопрохідцем навіть серед своїх¹⁸¹.

Ця література, особливо європейських авторів, не існувала в академічному вакуумі, а була популярною в колах інтелектуалів. Нею зачитувалися герої тогочасних творів, її описували в листах. Щодо ситуації

¹⁷⁷ Николози Р. Нервный век. Российская психиатрия конца XIX века и вырождение общественного организма / пер. с нем. Нины Ставрогиной. *Новое литературное обозрение*. 2018. № 1. С. 376, 378-379.

¹⁷⁸ Там само. С. 379.

¹⁷⁹ Goering L. «Russian Nervousness»: Neurasthenia and National Identity in Nineteenth-Century Russia. *Medical History*. 2003, Vol. 47, № 1. P. 38.

¹⁸⁰ Там само. С. 41.

¹⁸¹ Николози Р. Нервный век. С.382.

в Російській імперії, то примітною є праця Ковалевського під назвою «Історія хвороб» (1894). Це художній твір, в якому автор простими словами пояснив механізм виродження. За сюжетом, син «цілком здорових» українських поміщиків Михайло їде навчатися до Парижа, де заражається сифілісом. Так він стає тим, хто передає наступним поколінням свій «родовий гріх», що врешті призводить до виродження¹⁸². Найімовірніше, що художнім текстом Ковалевський сподівався донести ідею до більшої кількості читачів.

Ніколозі наводить приклади аналогічного погляду на російське суспільство серед людей, далеких від медицини. Зокрема думку про реформи 1860-х як головний чинник нервовості описували правитель канцелярії МВС Олексій Пазухін та обер-прокурор Святішого синоду Костянтин Победоносцев¹⁸³. Це спонукає думати про поширення у імперському середовищі ідей не лише європейських, але й своїх психіатрів.

Шведська дослідниця Карін Юганніссон, пропонує розглядати нервовий дискурс у двох вимірах: як психічний діагноз і як домінуючу структуру почуттів¹⁸⁴. Перший ми розглянули вище, описавши візію психіатрів. Натомість другий стосується суспільного вжитку цього поняття. На основі такого пласту наукових досліджень логічним мав бути страх перед нервовістю і всіляке протиставлення її власним почуттям. Натомість у суспільстві другої половини XIX століття ми бачимо обернені процеси.

Поряд з вищезгаданими концепціями лікарів існувало уявлення про нервовість як явище, пов'язане з нервовою системою та фізичним тілом, а не з психікою людини. Тому поведінку, що відрізнялася від нормальної, часто трактували не як хворобу чи патологію. Карін Юганніссон проводить

¹⁸² Ніколози Р. Нервный век. Российская психиатрия конца XIX века и вырождение общественного организма / пер. с нем. Нины Ставригиной. *Новое литературное обозрение*. 2018. № 1. С. 386.

¹⁸³ Там само. С. 380.

¹⁸⁴ Юханнисон К. История меланхолии. Москва, 216. С. 56, 59.

межу між неврозами та неврастенією з одного боку та поняттям нервів і нервовості – з іншого¹⁸⁵. Це пояснює, як нервовість могла стати маркером тогочасних інтелектуалів.

Розхитаність нервів супроводжувалася найрізноманітнішими симптомами, котрі залежали від особливостей конкретної людини. Це могла бути як агресія, так і летаргічний спокій. Спричиняли їх також неоднакові чинники. Одним із головних Карін Юганніссон називає пришвидшення темпу життя. Вона пише про електричний трамвай як про символ нового часу та пов'язаної із ним нервовості: позбавлений комфорту, гучний, гамірний він курсував у фіксований час і був вцент набитий людьми. До прикладу, австрійський письменник Роберт Музіль називав Відень на зламі століть «киплячим окропом в посудині»¹⁸⁶.

Окрім пришвидшення темпу життя, причинами нервовості вважалися подразнення органів чуття. Інші чинники - розпещеність, консюмеризм, що полягав у бажанні отримати більше, ніж насправді потрібно, а також потреба постійної уваги. Усі ці зміни в устрої життя та в потребах населення сприяли появі нового типу – «нервової людини»¹⁸⁷.

Втім, деякі причини нервовості дослідниця описує як віяння моди. Так, вона наводить приклад Юліуса Мьобіуса, котрий нібито захворів імпотенцією та важкою формою неврастенії, через протестну реакцію феміністок на його статтю про жіночу неповноцінність. Також згадує Вірджинію Вульф, котра з дитинства любила пояснювати власні витівки «нервами».

Крім того, різноманітні готелі біля води перетворилися в модні санаторії, що спеціалізувалися на нервових порушеннях. Вони відрізнялися від психіатричних закладів, де використовували медичні препарати. На

¹⁸⁵ Юханніссон К. История меланхолии. Москва, 216. С. 196-197.

¹⁸⁶ Там само. С. 197-199.

¹⁸⁷ Там само. С. 198.

курортах віддавали перевагу натуральним лікам, приписували пиття мінеральної води, спеціальну дієту, масаж, спокій і комфортні умови. Відпочивальників намагалися вберегти від найменшого стресу, тож нерідко забороняли читання газетих рубрик про політику та фінанси. Загалом про моду на «нерви» писали вже на зламі століть. Так, німецький психолог Віллі Гельпах стверджував, що *«чимало людей майже хваляться своєю нервовістю, бо це цілком співпадає із духом часу»*¹⁸⁸.

Окремої уваги заслуговує поняття «нервового зриву», поширене в цей період. Його розуміли буквально: нерви напружуються - і розриваються. Воно часто супроводжувалося синонімами на зразок «колапсу», «краху» та «розстроєння» нервів. Його симптоми були розмитими – від легкого смутку до тяжкої печалі. Однак шведська дослідниця наголошує на тому, що і це явище не вважали хворобою - лише рисою митців та інтелектуалів. А діагнози на зразок меланхолії, неврастенії, істерії чи іпохондрії ставили в залежності від соціальної або гендерної приналежності. Саме ж діагностування «нервового зриву» нерідко рятувало від психіатричних закладів. Лікарі називали його ознакою «здорових, але глибоко нещасних людей». Вони відносили його до компетенції тілесних, а не душевних захворювань, якими вважалися психічні¹⁸⁹. Водночас кордони усіх цих термінів були розмитими, а діагнози різнилися від випадку до випадку.

Отже, «нервовість» була характерною рисою другої половини ХІХ століття як у Європі, так і в Російській імперії. Недарма дослідник Рікардо Ніколозі виступав за переосмислення цього явища. Він закликав сприймати його як великий наратив, що глибоко проник у свідомість суспільства, а не просто як теорію у працях психіатрів¹⁹⁰. Зрештою, це було пов'язано і з тим,

¹⁸⁸ Юханнісон К. История меланхолии. Москва, 216. С. 201-202.

¹⁸⁹ Там само. С. 214.

¹⁹⁰ Ніколозі Р. Нервный век. Российская психиатрия конца ХІХ века и вырождение общественного организма / пер. с нем. Нины Ставрогиной. Новое литературное обозрение. 2018. № 1. С. 377.

що сама психологічна медицина змінила своє єство: вона стала не просто терапією, а основою способу життя¹⁹¹. Крім того, поряд із критичною візією психіатрів існувало побутове уявлення про вразливість «нервів». Ці дві течії, що концептуалізували нервову систему, не були паралельними: десь вони сходилися, десь розходилися, неодмінно впливаючи одне на одного. Та, врешті, творили єдиний дискурс, що визначав думки та вчинки широкого кола людей.

3.2. «Нерви» української інтелігенції

Епістолярій українських інтелектуалів зламу ХІХ-ХХ ст. містить чимало згадок про «нерви». За аналогією з європейським і російським вжитком терміну, представники цієї групи розуміли його широко. А межі між побутовою та клінічною нервовістю були так само розмитими. Опису різних виявів цього явища та градації його інтенсивності в рецепції українських інтелектуалів і буде присвячений даний підрозділ.

У 1903 р. композитор, музикант і громадський діяч Микола Лисенко відзначав 35-літній ювілей творчої діяльності. З цієї нагоди в багатьох українських містах обох імперій відбулися урочистості. Після повернення до Києва, Лисенко врешті міг відповісти на отриману кореспонденцію. Так, у грудневому листі до буковинського діяча Володимира Ясеницького він пояснював, чому не зробив цього раніше: *«У гостині моїй любій в Галичині й Буковині я лишень з нервового напруження був наче втомлений, а тут, у себе вдома, довелося зразу за працю дуже складну братись»*¹⁹². Йшлося про підготовку опери, яку Лисенко згадає в листі до Олександри Куліш: *«...од рану до вечора й з театру не вилазив. Що з нервами сталося!»*¹⁹³. В

¹⁹¹ Hayward R. *Medicine and the Mind. The Oxford Handbook of the History of Medicine* / ed. by Jackson M. Oxford, 2011. P. 538.

¹⁹² Микола Лисенко. *Листи* / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 384.

¹⁹³ Микола Лисенко. *Листи* / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 385.

контексті цих свідчень виглядає, що нервовість могла бути як передумовою втоми, так і наслідком.

У 1900 р. дружина Миколи Лисенка, піаністка Ольга Липська, померла під час народження їхньої п'ятої дитини. Достеменно причину трагедії визначити не могли, але згадували нервові проблеми жінки: *«І бог його святий зна, сердешної хвороби не мала (бували перебої, котрі, як лікарі казали, ставалися від нервовості, від важкого стану)»*¹⁹⁴. У цій рецепції «нерви» загрожували серцево-судинній системі.

У 1905 році Євген Чикаленко поїхав до Берліна лікувати хворобу шлунка. Вже за якийсь час він скаржився на жахливі умови та прогнозував швидке повернення додому: *«буде з мене того, що придбав у Берліні настоящу берлінську шляпу і звичайну безсонницю... Досі мене ще не лічили, а розстроїти нерви вже встигли, побачим, що далі зроблять»*¹⁹⁵. Тобто нервовість у випадку Чикаленка супроводжувалася безсонням.

У проміжку між 1885 і 1887 роками Борис Грінченко працював статистиком губернського земства в Херсоні. Робота передбачала постійні роз'їзди по селах, тож письменник сподівався скористатися цим для збору лексичних та фольклорних матеріалів¹⁹⁶. Проте на це йому бракувало часу, а вкупі з *«гнітючою атмосферою»* міста, *«душевним неспокоєм»* і прикрими звістками, змусило жити самими *«нервами, нервами, нервами»*. Симптоми такого стану він описував в листі до Трохима Зіньківського: *«...почуваю себе, як на ножах... тільки “сіпаюсь”, іменно “сіпаюсь” – інакше не можу виразити мого настрою (що за ідіотське слово!)»*¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Там само. С. 319.

¹⁹⁵ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки / упоряд. І. Старовойтенко. Київ, 2010. С. 75.

¹⁹⁶ Віртуальний музей Бориса Грінченка. URL: <http://0%D0%BD> (дата звернення: 04.05.21).

¹⁹⁷ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк, 2004. С. 64.

Коли Грінченко розпочав пошуки іншої роботи, його відрекомендували Христині Алчевській, котра займалася педагогічною діяльністю. Разом з чоловіком – банкіром, промисловцем і меценатом Олексієм Алчевським – вона відкривала народні школи, тож взяла працювати письменника в одну із них. У 1888 р. Грінченко надіслав Зіньківському листа, стурбований звісткою про видання другого тому книги «Что читать народу», яку готувала Алчевська. На думку письменника, вона мала «*гострий антиукраїнський напрямок*», бо закликала читати народу російську літературу. Обурений Грінченко подає другові коротку характеристику Алчевської:

Їй зاتого 50 років, але вона зберегла увесь запал молодощів і цілком уся складається з нервів. Енергія і нервозність - ось основи її істоти. Енергія примушує її шукати неугавно того, чого їй хочеться знайти, а нервозність пособляє тим або іншим фактам надавати неповолі бажаний колір. Ти можеш тепер зрозуміти, що з такими основами вдачі не можна бути суддею об'єктивним¹⁹⁸.

Письменник намагався пояснити природу переконань Алчевської і довести їхню хибність. На думку Грінченка, її слухачі не були простими селянами, однак через власну натуру вона вірить у протилежне. У світлі такого контексту згадана нервовість виглядає як імпульсивність та схильність сприймати бажане за дійсне.

Таке листування письменників рідко переривалося, хоча за все життя вони бачилися двічі. Проте у травні 1890 р. Зіньківський захворів запаленням легень і незабаром пережив смерть матері, через що їхня кореспонденція з Грінченком перервалася більше, ніж на півроку. Коли у 1891-му Зіньківський вибачався за своє мовчання, то пояснив його

¹⁹⁸ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк, 2004. С. 90.

вищезгаданими обставинами, які «до решти зруйнували здоров'я і зопсували нерви»¹⁹⁹.

Смерть близької людини була одним із найпоширеніших каталізаторів нервовості у листах українських інтелектуалів. Так, після смерті Михайла Драгоманова від неї страждали його рідні. Лариса Косач гостювала в Софії, коли помер дядько, тож була свідком їхньої реакції. В епістолярії Лесі знаходимо свідчення про двоюрідну сестру Лідію, доньку Михайла Драгоманова, котра «зовсім розхитала свої нерви, вбилась в безсонниці»²⁰⁰.

Коли ж письменниця повернулася на Волинь у Колодяжне, то цікавилась у листі до Драгоманових, «як там Лідина невралгія?»²⁰¹. Пізніше перепрошувала у них за рідкісні листи від матері, що важко переживала смерть Михайла Драгоманова. Однак Лариса запевняла, що «у неї якось трохи луччі нерви стали, а то зимою часто трудно бувало і їй і нам з нею»²⁰². Сама ж Ольга Косач скаржилася на нервовість ще до трагічних подій. У 1888 р. в листах до сина вона описувала її як таку, що супроводжується плачем «без важної причини»²⁰³.

Що ж до Лариси Косач, то «нерви» у її листуванні – одна з найчастіше порушуваних тем. Для статистики: в одному томі листів «нерви» трапляються на 128-ми сторінках із 527-ми. Цей епістолярій особливо цінний з тієї причини, що представляє інший вимір тогочасної нервовості – як клінічного діагнозу. Підставою для цього можна було б вважати присутність в родині лікаря, психіатра,

¹⁹⁹ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк, 2004. С. 201.

²⁰⁰ Леся Українка. Листи: 1876-1897 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2016. С. 361.

²⁰¹ Там само. С. 384.

²⁰² Там само. С. 403.

²⁰³ Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 40.

невропатолога – Олександра Драгоманова. Він був дядьком Лесі, молодшим братом її матері. Навчався у Харківському університеті і працював у місцевій Клініці нервових і душевних хвороб, котру очолював згадуваний нами Павло Ковалевський. Із 1891-го року Олександр перебрався до містечка Творки під Варшавою, де працював у психіатричній лікарні. Туди Лариса Косач з сестрою і матір'ю приїжджали у 1892 і 1896 роках²⁰⁴.

Родинні зв'язки з психіатром наприкінці ХІХ ст. напевне забезпечували вищий рівень обізнаності в нервових недугах. Однак в епістолярії Ольги та Михайла Косачів ми не знаходимо такої концентрації «нервів». У самої Лариси до 1897 року згадки про них теж були поодинокими і нічим не відрізнялися від вищеописаних – «побутових». Так, у 1891-му письменниця охарактеризувала лікування туберкульозу кісток теплими ваннами як такі, що *«тільки розстроюють організм і нерви до вищого ступеня»*²⁰⁵. Це була перша згадка нервовості у збереженому епістолярії з 1876 р. Наступними були описи стану близьких Михайла Драгоманова, після його смерті у 1895 р. Натомість після 1897 року кількість згадок про нерви примножується у геометричній прогресії, а будь-які емоційні характеристики обов'язково йдуть поряд з нервовістю.

Взимку 1897 р. в Лариси Косач трапився перший *«припадок безпам'ятства з бредом»*, спровокований *«не стільки слабкістю, як лихим настроєм»*. Причиною його стала низка негативних подій, що завершилися *«настоящим ударом грому»* – смертю її товаришки Галини Ковалевської-Деген. Жінка вчинила самогубство, кинувшись під потяг. Лариса стверджувала, що *«вона не на свій вік слабувала*

²⁰⁴ Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Gallery/MemPlaces/Tworky.html> (дата звернення: 10.05.21).

²⁰⁵ Леся Українка. Листи: 1876-1897 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2016. С. 115.

нервами, поки врешті істерія довела її до самогубства». І хоча інші вважали це нещасним випадком, письменниця була переконана у своїх словах, адже подруга *«не раз намірялась стратити себе»*²⁰⁶. З цього часу життя Лариси Косач супроводжувалося нервовими нападами, їхнім лікуванням і увагою до *«нервової гігієни»*²⁰⁷ близьких людей.

В епістолярії письменниці можна простежити еволюцію її уявлення про природу і стан власної нервовості. Так, у 1897 р., незабаром після першого нападу, Лариса оцінювала її як підконтрольну і не відносила до *«клінічних випадків: «...я все таки і тут справилась з собою і думаю, що на далі буду поводитись à fait comme il faut»*²⁰⁸, а то *стоїть тільки дати волю своїм нервам, то так і не оглянешся, як попадеш в неврастеніки чи істерички – цур йому!»*²⁰⁹.

Її сприйняття нервовості кардинально змінилося під час перебування в Ялті у 1898 році. Там вона проживала на віллі «Іфгенія», котру орендував лікар Мартирос Деріжанов. Він навчався в Москві, Харкові та Берліні, після чого на два роки перебрався до Ялти, через власний туберкульоз легень. Там займався благодійністю, безкоштовно лікуючи місцевих пацієнтів²¹⁰. З-поміж великої кількості лікарів, письменниця виділяла Деріжанова як одного з найавторитетніших. Через деякий час спостережень за Лесею, він поставив їй діагноз істерії: *«ne grande hystérie»*²¹¹ звичайне, але все таки така, що слід звернуть увагу, бо вона може стати на перешкоді операції»²¹². Йшлося про

²⁰⁶ Леся Українка. Листи: 1876-1897 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2016. С. 427.

²⁰⁷ Там само. Листи: 1898-1902. С. 379.

²⁰⁸ Зовсім, як годиться (франц.).

²⁰⁹ Леся Українка. Листи: 1876-1897. С. 473.

²¹⁰ Доктор Деріжанов и его прославленный род. URL: <http://nahichevan.ru/nahichevan-v-licah/doktor-derizhanov-i-ego-proslavlennyj/> (дата звернення: 17.05.21).

²¹¹ Велика істерія (франц.).

²¹² Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2017. С. 28.

туберкульоз кісток письменниці, через який у неї повсякчас виринала перспектива хірургічного втручання.

Того ж року в листі до батька Лариса писала про те, що її істерія не може пройти швидко, адже вона *«нею слаба не відсьогодня, а далеко давніше, ніж се було признано офіційально...»*²¹³. Із 1899 р. в епістолярії частішають тези про спадковість і хронічність²¹⁴ нервовості не лише у неї, але й у решти членів сім'ї: *«...в нашій родині трудно не дійти до гострого стану, маючи вже завдаток на нервову слабкість зроду»*²¹⁵. Втім, окрім Лесі, істерію діагностували тільки в Оксани – її молодшої сестри²¹⁶. До інших застосовували винятково поняття нервовості. Так, у листі до товариша Михайла Кривинюка Лариса розповідала про болі очей сестри Ольги, що заважали читати й писати: *«...лікарь органічної порчі не бачить, але й сказати напевне не може, чи то від анемії, чи від нервів»*²¹⁷.

Збудниками нервових нападів письменниці були різні фактори, більшість з яких вона рідко могла визначити. Лариса Косач часто писала про те, що для погіршення *«не було серйозних причин»*²¹⁸. Серед чинників ризику траплялося *«довге писання вечорами»*²¹⁹, погана погода²²⁰, втома²²¹, неприємні новини²²², міська метушня²²³ тощо. Щодо виявів нервовості, то найчастіше в епістолярії Лесі слабка форма

²¹³ Там само. С. 58.

²¹⁴ Там само. С. 168.

²¹⁵ Там само. С. 453.

²¹⁶ Там само. С. 462.

²¹⁷ Там само. С. 327.

²¹⁸ Там само. С. 22.

²¹⁹ Там само. С. 28.

²²⁰ Там само. С. 33.

²²¹ Там само. С. 35.

²²² Там само. С. 28.

²²³ Там само. С. 36.

викликала безсоння²²⁴, кошмари²²⁵, дратівливість²²⁶, головний біль²²⁷. У сестри Оксани – «нервові капризи»²²⁸. Натомість істеричні напади письменниці доводили її до тремтіння, судом і «безпам'ятства»²²⁹ (ймовірно, йшлося про втрату свідомості або марення). Коли у 1901-му році в жінки «объявилась трохи кров горлом»²³⁰, лікарі також поставили нервовий діагноз, хоч і виявили катар.

Лікуванню «нервів» в епістолярії Лариси Косач теж присвячено немало уваги. Класичною профілактикою вважався відпочинок, прогулянки на свіжому повітрі, повноцінний сон і харчування²³¹. Проте у випадку загостреної форми нервовості застосовували спеціальну медицину. Так, уже після перших консультацій лікаря Деріжанова Леся ділилася з сестрою набутими знаннями:

Я знаю, що твій нервовий стан залежить на більшу половину від моральних причин, але ж психіка психікою, а фізика фізикою і, вірь мені, більш ніж кому, що холодні обтирання щоранку (не ввечері) помагають часами і з душею справитися краще²³².

Коли ж у Ялті 1898-го трапилися перші напади, лікар допоміг повернути письменницю до нормального стану «холодними втираннями, бромом, ваннами»²³³. Надалі він радив лікувати нервовість аналогічними ритуалами, а після Ялти Деріжанов радив Лесі їхати на Полтавщину, щоб зайнятись там «гідропатією, їдою і навіть літературною роботою, аби не

²²⁴ Там само. С. 426.

²²⁵ Там само. С. 394.

²²⁶ Там само. С. 426.

²²⁷ Там само. С. 389.

²²⁸ Там само. С. 468.

²²⁹ Там само. С. 22.

²³⁰ Там само. С. 283.

²³¹ Там само. Листи: 1876-1897. С. 472.

²³² Там само. Листи: 1898-1902 С. 22.

²³³ Там само. С. 22.

біганням, кружковщиною, дебатами та іншими “громадянськими добродетелями”»²³⁴.

Лариса Косач спробувала гідропатію того ж року під час перебування в Ялті. Вона описувала цю процедуру так:

Страшного не робили мені нічого: спочатку закутали в одяло, потім почали розтирати, перше через рушник по сухому, далі по мокрому, далі знов по сухому, врешті, знов закутали в одяло і казали якийсь час лежати тихо, а там я встала і пішла додому.... Боялась я, коли б мене ще так, як Софію Віт[аліївну]²³⁵, «тройчаткою» не почали бити, але ні, кажуть, не будуть²³⁶.

Коли у 1902 р. письменниця планувала свій від'їзд з Італії, лікар порадив їхати кораблем із Генуї до Одеси. Подорож мала тривати 2-3 тижні і вважалася найкращим методом зміцнення нервів²³⁷. Крім того, нерідко їй приписували проживання високо в горах²³⁸. Сама ж Лариса Косач оцінювала медичні приписи як суб'єктивні та була свідомо того, що «кожний лікар з [нервами] обходиться «по своєму крайньому розуму», по “внутренньому убєждєнїю” і т. д. – словом, в нейрпатологїї ще панує до значної міри “диктатура серця”...»²³⁹.

В самому ж епістолярїї Лесї Українки ми знаходимо свідчення про нервовість не лише письменниці, але й близького і далекого її оточення. До прикладу, в листуванні вона називала «чоловіком нервовим»²⁴⁰ Климента Квітку, а на слова Михайла Кривинюка обурювалася: «то се ви хочете “щадити” мене від Вашої неврастенїчности?»²⁴¹. Крім того, писала про нервові напади Василя

²³⁴ Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2017. С. 28-29.

²³⁵ Старицька Софія Віталіївна (1850-1927) - українська громадська діячка; дружина М. Старицького, сестра М. Лисенка, приятелька родини Косачів.

²³⁶ Леся Українка. Листи: 1898-1902. С. 51.

²³⁷ Там само. С. 394.

²³⁸ Там само. С. 284.

²³⁹ Там само. С. 440.

²⁴⁰ Там само. С. 313.

²⁴¹ Там само. С. 256.

Стефаника²⁴², а також про смерть від істерії матері Наталії Садовської²⁴³, у якої Леся зупинялася в Італії у 1902 році. А з-поміж нашої вибірки українських інтелектуалів, окрім Лариси Косач, лише Микола Лисенко мав досвід курортного лікування від «нервів». У 1887 р. він писав до Бориса Познанського: *«Я ж знервований здорово. Лічуся від розстройства нервової системи. Заказано мені влітку працювати овсі, а їхати на море, купатися і байдики бити, тобто спочивати»*²⁴⁴. Однак про нервові напади чи неврастенію композитора свідчень не знаходимо.

На основі опрацьованого епістолярію виглядає, що нервовість була широкоживаним терміном у середовищі українських інтелектуалів. Легка форма нервових проблем виникала внаслідок втоми, гнітючої атмосфери середовища, несприятливих обставин чи трагічних подій. Могла супроводжуватися безсонням, кошмарами, «сіпанням», виснаженням, дратівливістю, сльозливістю, головним болем, капризливістю і провокувати різні недуги. В окремих трактуваннях виявлялась у специфічних якостях, як от в бажанні видавати бажане за дійсне.

Клінічну форму нервовості асоціювали з істерією та неврастенією, котрі були небажаними діагнозами. З епістолярію Лариси Косач впливає, що на «нерви» впливала спадковість. Однак «моральна та фізична гігієна» берегли від критичних стадій, що виявлялися в нервових нападах. Передумовами останніх були ті ж чинники, що й у легкої нервовості. А супроводжувалися вони тремтінням, судомами й «безпам'ятством». Істерія чи неврастенія могли призвести до інших хвороб організму і навіть до самогубства.

²⁴² Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ, 2017. С. 259.

²⁴³ Там само. С. 361.

²⁴⁴ Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ, 1964. С. 178.

Лікували «гостру нервовість» в санаторіях, на курортах, де призначали холодне вмивання, теплі ванни, гідропатію, бром, повноцінний сон і харчування, прогулянки на свіжому повітрі, гірське і морське середовище, ізоляцію від втоми та метушні.

Хоча у межах нашої вибірки відомо лише про нервові напади Лариси Косач, можна припустити, що самé активне листування на цю тему мало заглибити в клінічний дискурс оточення письменниці. Зокрема поради близьким були актом перенесення медичного лікування у повсякденну профілактику нервовості. Наявність психіатра в родинному колі Косачів також могла вплинути на активний вжиток «нервових» концептів. А нечисельність українських інтелектуалів і щільність їхніх зв'язків навіть за рамками аналізованої вибірки, напевне забезпечували однорідність інформаційного середовища, в якому вони перебували. За таких умов, поняття нервовості в його побутовому та клінічному вимірі мало бути звичними для даної соціальної групи.

Як бачимо, на європейських, російських та українських теренах нервовість розуміли подібним чином: її розділяли на легку й гостру форми, межі між якими були розмитими. Причини, вияви, наслідки, способи лікування і профілактики також не мали значних відмінностей. Однак в епістолярії українських інтелектуалів не знаходимо свідчень про теорію виродження, навіть коли власна нервовість сприймалася як спадкова, а близьким родичем був психіатр. Проблеми з нервами виступають у свідченнях радше як побутове явище, від якого не був застрахований жоден. У листуванні не знаходимо диференціації між чоловічою та жіночою схильністю до нервовості. Хіба що гостру форму в чоловіків іменують неврастенією (Михайло Кривинюк), а гостру форму в жінок – істерією (Леся Українка).

Загалом же опрацьований епістолярій засвідчує широкий вжиток поняття нервовості та численні її прояви у цій соціальній групі. Будучи одним із найгучніших концептів доби поряд з декадансом і *fin de siècle*, саме він «прижився» найкраще на українських землях, ввійшовши у словники активних членів суспільства. Можна зробити висновок, що наприкінці XIX - на початку XX століть «нерви» були домінантним терміном для позначення індивідуальних негативних емоцій у середовищі українських інтелектуалів.

Висновки

Досліджуючи підходи сучасних теоретиків історії емоцій, ми побачили, як вслід за Люсьєном Февром дослідники все частіше надавали ваги людським почуттям, з огляду на їхній беззаперечний вплив на решту процесів індивідуального та суспільного життя. Разом із соціологами та антропологами вони руйнували психологічно-біологічне реноме емоцій, що призвело до створення самостійного історичного напрямку із низкою наукових засад для вивчення почуттів у минулому. Ми з'ясували, що більшість представників цієї течії дотримується уявлення про подвійну природу емоцій: універсалістську та соціально-конструктивістську. Перша постулює їхню однаковість у всіх людей, незалежно від місця й часу. Друга говорить про них як про культурний продукт, що не є вродженою властивістю. Незалежно від того, до якого із полюсів тяжіє історик, його дослідження почуттів матиме сенс. Адже найменший вплив культури, що змінював бодай причини й назви людських емоцій – легітимізує необхідність подібних розвідок. Поряд із описом теоретичного підґрунтя, ми подали біографічне – для подальшого дослідження меланхолійності українських інтелектуалів. Такі відомості засвідчили тісний зв'язок між собою навіть тих, хто не був споріднений кров'ю, а також показали їхнє заглиблення в європейську та російську культури. Досвід подорожей, навчання, служби, роботи чи лікування за межами українських земель, захоплення іноземною літературою і мистецтвом, вивчення інших мов виводили цих людей за межі своєї культури та давали всі шанси бути в курсі західних віянь.

Дослідивши концепт декадансу на європейських, російських та українських землях кін. XIX - поч. XX ст., стала зрозумілою необхідність відділяти це явище від меланхолійних емоцій. Ми побачили, що у Західній Європі справді існувала когорта письменників, котра вела богемний спосіб життя, віддавалась легковажним насолодам, зневажала натовп, всіляко

підкреслювала власну елітарність, страждала від нудьги і тому подібне. Словом – втілювала класичний образ декадента, котрий існував в ті часи і зберігся в асоціаціях дотепер. Однак в рамках таких характеристик ця група була нечисленною. Соціум її не сприймав і нерідко асоціював з декадансом будь-які прояви меланхолійності в літературі. Поряд з цим, кризу епохи ніхто не заперечував – засуджували її художнє оспівування. Не дивно, що більшість так званих «декадентів» себе ними не вважали. З цієї причини у працях дослідників декаданс постає надзвичайно багатограним і суперечливим. Адже аналізу піддають усіх, кого іменували так критики на межі століть. Аналогічні асоціації з декадансом ми простежили на російських та українських теренах, що пояснює несприйняття його місцевими інтелектуалами. Втім, у цілому масиві української літератури вдалося виявити меланхолійні та суїцидальні мотиви, більшість з яких пов'язані з національною ідеєю. Це дозволило підважити тезу про несумісність занепадницьких настроїв із націєтворчими процесами. Епістолярій українських інтелектуалів остаточно її спростував, засвідчивши присутність меланхолійних емоцій у даній соціальній групі. Крім того, ми з'ясували специфіку настроїв, що почасти перегукувалися із європейськими. Серед них - скарги на суспільну відчуженість, несприятливий час, загальний суспільний занепад і відчуття завершеності на порозі нового століття. Більш специфічним був песимізм на фоні громадсько-політичного й національного життя.

Нарешті, ми побачили, що в середовищі українських інтелектуалів індивідуальні меланхолійні емоції здебільшого описували як нервовість, її передумову чи наслідок. Ми з'ясували, що цей концепт глибоко проник у свідомість європейського, російського та українського суспільства. Він розвивався у двох напрямках: як клінічний діагноз і як повсякденне явище. Перший був гострою формою «нервів». У жіночому варіанті його називали істерією, у чоловічому – неврастенією. Здебільшого він супроводжувався

нервовими нападами, котрі й сигналізували про гостру форму недуги. Лікування включало низку медичних приписів, зокрема санаторний режим. З-поміж нашої вибірки українських інтелектуалів істерію діагностували лише в Лесі Українки. На курорті лікував «нерви» також Микола Лисенко, однак про його неврастенію свідчень не знаходимо. Натомість легка форма нервовості була поширеним станом, з яким стикався чи не кожен представник освіченого товариства, зокрема й українського. Опрацьований епістолярій підтвердив цю тезу. Адже в листуванні усіх діячів, окрім Михайла Косача, ми знаходимо згадку про «нерви». Крім того, незважаючи на те, що у дослідженні було розглянуто різні покоління, їхні емоційні характеристики практично не відрізнялися між собою. Натомість про концепт виродження, поширений у тогочасній психіатрії, свідчень виявити не вдалося. Він базувався на уявленні про моральний занепад суспільства, що спричиняв неврози. Ті, у свою чергу, передавалися спадково і призводили до виродження у четвертому коліні. У російських психіатрів була схожа візія, однак причиною соціальної хвороби вони вважали реформи 1860-х років. Попри те, що у другій половині XIX ст. в Харкові працював Павло Ковалевський – один із найавторитетніших психіатрів у всій Російській імперії – свідчень про побутування концепту виродження у середовищі українських інтелектуалів не знаходимо.

Список використаних джерел та літератури
Джерела
Опубліковані

1. «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. Кіраль. Київ, Нью-Йорк: Київська правда, 2004. 520 с.
2. Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки / упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Київ: Темпора, 2008. 628 с.
3. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки / упоряд. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2010. 384 с.
4. Леся Українка. Документи і матеріали: 1871-1970 / упоряд. І. Бутич, Я. Дашкевич, І. Калинець. Київ: Наукова думка, 1971. 485 с.
5. Леся Українка. Листи: 1876-1897 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2016. 512 с.
6. Леся Українка. Листи: 1898-1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. 544 с.
7. Микола Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ: Мистецтво, 1964. 535 с.
8. Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Л. Мірошниченко. Київ: Комора, 2017. 592 с.

Література

Монографії та збірки статей

1. Гнат Хоткевич. Твори: у 6-ти т. Харків: Харк. шк. друк. діла ім. А.Вагинського, 1929. Т. 4. 251 с.

2. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2009. 447 с.
3. Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів: у 10-ти т. / редкол. М. Д. Бернштейн, О. Є. Засенко та ін. Київ: Наукова думка, 1968. Т. 10. 587 с.
4. Іван Франко. Зібрання творів: у 50-ти т. / редкол. І. І. Басс, М. Д. Бернштейн та ін. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 2. 544 с.
5. Іван Франко. Зібрання творів: у 50-ти т. / редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес та ін. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 34. 559 с.
6. Іван Франко. Зібрання творів: у 50-ти т. / редкол. М. Д. Бернштейн, Г. Д. Вервес та ін. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 31. 595 с.
7. Кобилянський Л. Микола Лисенко. Львів: Накладня М. Таранька, 1930. 93 с.
8. Леонтович В. Самовбивець. *Старе й нове*. Львів: Вид. Т-ва прихильників укр. літ., науки і штуки, 1913. С. 141-163.
9. Нестелєєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму. Київ: Академвидав, 2013. 256 с.
10. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ: Основи, 2016. 398 с.
11. Тарнавський М. Нечуваний Нечуй. Київ: Laugus, 2016. 289 с.
12. Матич О. Эротическая утопия: Новое религиозное сознание и fin de siècle в России. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 400 с.
13. Плампер Я. История эмоций / пер. с англ. К. Левинсона. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 568 с.
14. Розанов В. Декаденты. Санкт-Петербург: Тип. П. Ф. Вошинской, 1904. 24 с.
15. Сироткина И. Классики и психиатры. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. 272 с.

16. Тырышкина Е. Русская литература 1890-х - начала 1920-х годов: от декаданса к авангарду. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2002. 151 с.
17. Юханнисон К. История меланхолии. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. 320 с.
18. Boddice R. The History of Emotions. Manchester: Manchester University Press, 2018. 264 p.
19. Boddice R. The History of Feelings. London: Reaktion Books, 2019. 240 p.
20. Flatley J. Affective Mapping: Melancholia and the Politics of Modernism. Cambridge: Harvard University Press, 2008. 264 p.
21. Frevert U. Emotions in History – Lost and Found. Budapest: Central European University Press, 2011. 270 p.
22. Joad C. Decadence. A Philosophical Inquiry. London: Cambridge University Press, 1948.
23. Josephson-Storm J. The Myth of Disenchantment: Magic, Modernity, and the Birth of the Human Sciences. Chicago: University of Chicago Press, 2017. 400 p.
24. Reddy W. The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions. London: Cambridge University Press, 2001. 396 p.
25. Stolberg M. Experiencing Illness and the Sick Body in Early Modern Europe. London: Palgrave Macmillan, 2011. 299 p.
26. Stone J. Decadence and Modernism in European and Russian Literature and Culture Aesthetics and Anxiety in the 1890s. London: Palgrave Macmillan, 2019. 232 p.

Статті

1. Казакевич О. Українська Краківська громада (1887-1907 роки). *Гілея: науковий вісник*. Вип. 124. 2017. С. 25-28.

2. Козак Л. Василь Щурат та Іван Франко: з історії особистих і творчих взаємин. *Українське літературознавство*. 2011. Вип. 74. С. 199–209.
3. Могильний Л. Київський Імператорський університет святого Володимира в 1884–1914 рр. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 7-14.
4. Нестелєєв М. Іван Франко і декаданс. *Волинь філологічна: текст і контекст* / ред. Г. Аркушин. Луцьк, 2015. № 20. С. 186-193.
5. Брагина М. Этопья Сара Пеладана «Латинский декаданс» и семантика концепта «d cadence» во Франции 1880-х гг. *Новый филологический вестник*. 2016. № 2. С. 155-167.
6. Долгенко А. Русский декаданс как форма выражения кризисного сознания в литературе и культуре рубежа XIX - XX веков. *Мировая литература в контексте культуры*. 2010. №5. С. 18-20.
7. Николози Р. Нервный век. Российская психиатрия конца XIX века и вырождение общественного организма / пер. с нем. Нины Ставрогиной. *Новое литературное обозрение*. 2018. № 1. С. 374-390.
8. Плампер Я. Эмоции в русской истории. *Российская империя чувств* / ред. Я. Плампер, Ш. Шахадат, М. Эли. Москва, 2010. С. 11-36.
9. Савельев К. Декаданс. *Знание. Понимание. Умение*. 2013. № 1. С. 286-287.
10. Савельев К. Новые подходы в осмыслении понятия «Декаданс». *Знание. Понимание. Умение*. 2007. №1. С. 141-146.
11. Стейнберг М. Меланхолия Нового времени: дискурс о социальных эмоциях между двумя революциями. *Российская империя чувств* / ред. Я. Плампер, Ш. Шахадат, М. Эли. Москва, 2010. С. 202-226.
12. Февр Л. Чувствительность и история. *Бои за историю* / ред. Л. Зуева. Москва, 1991. С. 109-126.
13. Cooter R. Medicine and Modernity. *The Oxford Handbook of the History of Medicine* / ed. by Jackson M. Oxford, 2011. P. 100-116.

14. Goering L. «Russian Nervousness»: Neurasthenia and National Identity in Nineteenth-Century Russia. *Medical History*. 2003, Vol. 47, № 1. P. 23-47.
15. Hayward R. Medicine and the Mind. *The Oxford Handbook of the History of Medicine* / ed. by Jackson M. Oxford, 2011. P. 524-542.
16. Rosenwein B. Obawy o emocje w historii. *Teksty Drugie*. 2015, № 1. s. 358-391.
17. Stearns P., Stearns C. Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *The American Historical Review*. 1985. Vol. 90. № 4. P. 813—836.
- 18.

Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

1. «З братами ще я словом поділюсь»: біобібліогр. покажч. / упоряд. В. Бабій. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2009. 112 с.
2. Леся Українка. Шевченківська енциклопедія: у 6-ти т. / ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. С. 392-393.

Дисертації

1. Покидченко И. М. Феномен декаданса в европейской культуре второй половины XIX - начала XX века: дис... канд. культ. наук: 24.00.01 / Государственный институт искусствознания, Москва: ФГБНИУ, 2019. 236 с.

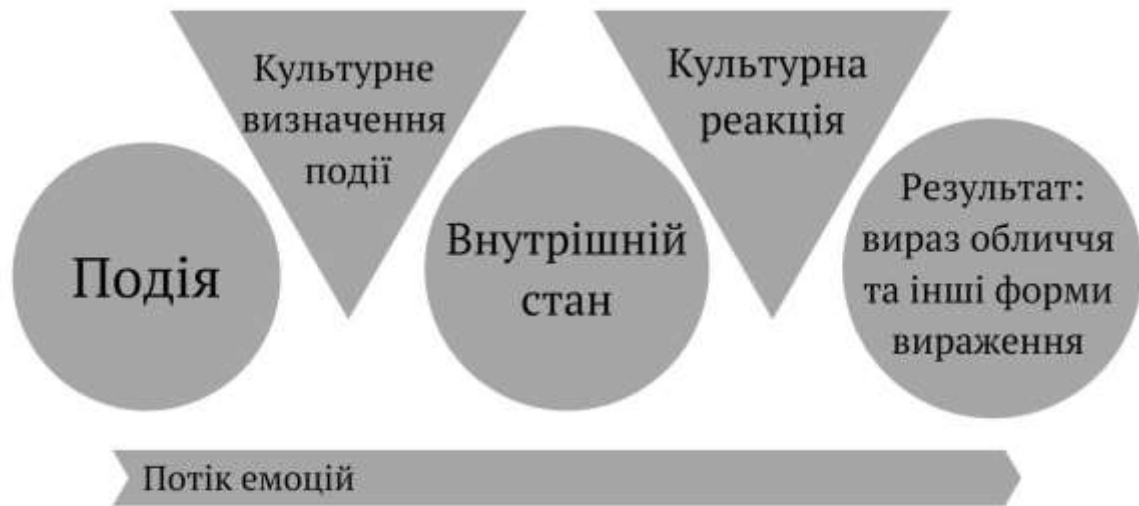
Електронні ресурси

1. Віртуальний музей Бориса Грінченка. URL: <http://0%D0%BD> (дата звернення: 04.05.21).

2. Доктор Дерижанов и его прославленный род. URL: <http://nahichevan.ru/nahichevan-v-licah/doktor-derizhanov-i-ego-proslavlennuj/> (дата звернення: 17.05.21).
3. Єфремов С. В поюсках новой красоты. URL: <https://www.l-ukrainka.name/ru/Guide/JefremovSergijOleksandrovyeh/VPoiskah.html> (дата звернення: 19.04.21).
4. Забушко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zabuzhko/Filosofia_ukrainskoi_idei_ta_ievropeiskyi_kontekst_frankivskyi_period.htm (дата звернення: 16.04.21).
5. Лекманов О. От декаданса до футуризма: русский Серебряный век и европейские влияния. URL: <https://arzamas.academy/materials/1321> (дата звернення: 4.04.21).
6. Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Gallery/MemPlaces/Tworky.html> (дата звернення: 10.05.21).
7. Рудяченко О. Євген Чикаленко: Дон-Кіхот із Перешор. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3046422-evgen-cikalenko-1-donkihot-iz-peresor.html> (дата звернення 01.04.21).
8. Савельев К. Английский декаданс: французский фактор. URL: <http://19v-euro-lit.niv.ru/19v-euro-lit/articles-eng/savelev-anglijskij-dekadans.htm> (дата звернення: 4.04.21).
9. Скрипка Т. Леся Українка: доля, культура, епоха. URL: <https://www.tskrypka.name/KosachFamily/OlenaPchilka.html> (дата звернення: 28.03.21)
10. Список творів світової літератури, що дібрала Леся Українка для перекладу. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0> (дата звернення: 20.05.21).

Додатки

Додаток 1. «Потік емоцій» за Карлом Хайдером

Джерело: Плампер Я. История эмоций / пер. с англ. К. Левинсона. Москва, 2018. С. 238.

Додаток 2. Список творів для перекладу українською, складений Ларисою Косач

Список творів

№	Мова	Автор	Твори	Оригінальні назви
1	нім.	Авербах Б.	1 «Шварцвальдські оповідання»	«Schwarzwaldergeschichten»
2	англ.	Байрон Дж.	2 «Манфред»	«Manfred»
			3 «Паломництво Чайльд Гарольда»	«Childe Harold's Pilgrimage»
3	франц.	Бальзак О.	4 «Втрачені ілюзії»	«Illusions perdues»
			5 «Селяни»	«Les paysans»
			6 «Тридцятирічна жінка»	«La femme de trente ans»
4	франц.	Беранже П.-Ж.	7 «Король Івето»	«Le roi d'Ivetot»
			8 «Моє старе вбрання»	«Mon vieil habit»
			9 «Пан сенатор»	«Monsieur le senateur»
			10 «Старий капрал»	«Le vieux Caporal»
			<i>й інші пісні*</i>	
5	англ.	Бернс Р.	<i>кілька найкращих творів*</i>	
6	франц.	Бомарше П.	<i>трилогія*</i> (найвірогідніше мається на увазі ця трилогія: «Севільський цирюльник, або марна обережність», «Шалений день, або Весілля Фігаро», «Злочинна мати, або другий Тартюф»)	
7	англ.	Брет Г.	<i>кілька оповідань*</i>	
8	франц.	Вольтер М.	<i>що самі схочете*</i>	
9	нім.	Гайне Г.	11 «Атта Троль»	«Atta Troll»
			12 «Гірська ідилія»	«Bergidylle»
			13 «Книга Пісень»	«Buch der Lieder»
			14 «Подорожні картини»	«Reisebilder»
			15 «Сірома (Бідні люди)»	«Les pauvres gens»
10	рос.	Гаршин В.	16 «Червона квітка»	«Красный цветок»
			<i>і загалом усі твори*</i>	
11	нім.	Гете Й.	17 «Страждання молодого Вертера»	«Die Leiden des jungen Werthers»
			18 «Фауст»	«Faust»
			<i>і кілька дрібних віршів*</i>	
12	рос.	Гоголь М.	<i>загалом усі твори*</i>	
13	рос.	Гончаров І.	19 «Круча»	«Обрыв»
			20 «Обломов»	«Обломов»
14	франц.	Гюго В.	21 «Знедолені»	«Les misérables»
			22 «Собор Паризької Богоматері»	«Notre Dame de Paris»
			23 «Трудівники моря»	«Les travailleurs de la mer»
15	франц.	Готье Т.	<i>вірші*</i>	

16	англ.	Діккенс Ч.	24	«Девід Копперфілд» <i>і децго з менших новел*</i>	«David Copperfield»
17	франц.	Доде А.	25	«Жак»	«Jacques»
18	рос.	Достоевський Ф.	26	«Записки з мертвого будинку»	«Записки из мертвого дома»
			27	«Злочин і кара»	«Преступление и наказание»
19	франц.	Етцель П.-Ж.	28	«Життя і філософські думки пінгвіна»	«Vie et pensées philosophiques du pingouin»
20	пол.	Єж Т.	29	«Кузьма Єж»	«Kuźma Jeż»
21	пол.	Залеський Ю.		<i>деякі вірші*</i>	
22	франц.	Санд Ж.	30	«Грибуль»	«Gribouille»
			31	«Лелія»	«Lelia»
			32	«Рожева хмарка»	«Le nuage rose»
			33	«Товариші-мандрівники по Франції»	«Les compagnons du tour de France»
				<i>і деякі казки для народу та дітей*</i>	
23	франц.	Золя Е.	34	«Гріх абата Муре»	«Le peché de l'abbé Mouret»
			35	«Пастка»	«L'Assommoir»
24	пол.	Конопницька М.		<i>вірші*</i>	
25	франц.	Коппе Ф.		<i>вірші*</i>	
26	рос.	Королєнко В.	36	«В дурному товаристві»	«В дурном обществе»
			37	«Вночі»	«Ночью»
			38	«У великодню ніч»	«В ночь под Светлый праздник»
			39	«Ліс шумить»	«Лес шумит»
			40	«Сліпий музикант»	«Слепой музыкант»
			41	«Сон Макара»	«Сон Макара»
			42	«Старий дзвонар»	«Старый звонарь»
	<i>і загалом усі твори*</i>				
27	пол.	Крашевський Ю.-І.	43	«Остап Бондарчук»	«Ostap Bondarczuk»
28	рос.	Крестовський В.	44	«Велика ведмедиця»	«Большая медведица»
			45	«Жити, як люди живуть»	«Жить, как люди живут»
			46	«Перша боротьба»	«Первая борьба»
29	франц.	Леконт де Ліль Ш.	47	<i>вибрати з*</i> «Античні вірші»	«Poèmes antiques»
			48	<i>вибрати з*</i> «Варварські вірші»	«Poèmes barbares»
			49	<i>вибрати з*</i> «Трагічні вірші»	«Poèmes tragiques»
30	іт.	Леопарді Дж.		<i>діалоги та деякі вірші*</i>	
31	англ.	Лонгфелло Г.	50	«Пісня про Гайавату»	«The Song of Hiawatha»
			51	«Усе вище»	«Excelsior»
				<i>і невеличкі вірші*</i>	

32	рос.	Лермонтов М.	52	«Герой нашого часу»	«Герой нашего времени»
			53	«Демон»	«Демон»
				<i>вірші*</i>	
33	пол.	Мальчевський А.	54	«Марія»	«Maria»
34	рос.	Мачтет Г.	55	«Він і ми»	«Он и мы»
			56	«І один в полі воїн»	«И один в поле воин»
35	пол.	Міцкевич А.	57	«Балади і романси»	«Ballady»
			58	«Кримські сонети»	«Krymskie sonety»
			59	«Поминки»	«Dziady»
36	франц.	Мольєр Ж.-Б.	60	«Смішні маніриці»	«Precieuses ridicules»
			61	«Скупий»	«L'avare»
			62	«Тартюф»	«Tartuffe»
			63	«Шлюб з примусу»	«Le mariage forcé»
37	англ.	Мур Т.		<i>кілька віршів*</i>	
38	франц.	Мюссе А.	64	«Люсі»	«Lucie»
			65	«Мої в'язниці»	«Le mie prigioni»
			66	«Ночі»	«Les nuits»
39	рос.	Надсон С.		<i>вірші*</i>	
40	рос.	Некрасов М.		<i>вірші*</i>	
41	пол.	Ожешко Е.	67	«А. В. С.»	«A. B. C.»
			68	«Добра пані»	«Dobra pani»
			69	«Марта»	«Marta»
			70	«Нерадісна ідилія»	«Nierózowa sielanka»
			71	«Панна Антоніна»	«Panna Antonina»
			72	«Сильний Самсон»	«Silny Samson»
			73	«Чотирнадцята частина»	«Czternasta część»
42	ит.	Петрарка Ф.		<i>сонети*</i>	
43	пол.	Прус Б.	74	«Форпост»	«Placówka»
44	рос.	Пушкін А.	75	«Борис Годунов»	«Борис Годунов»
			76	«Цигани»	«Цыгане»
				<i>і кілька дрібних віршів*</i>	
45	франц.	Руссо Ж.-Ж.		<i>що самі схочете*</i>	
46	англ.	Свіфт Дж.	77	«Гулівер»	«Gulliver»
47	пол.	Сенкевич Г.	78	«Етюди вугіллям»	«Szkice węglem»
48	есп.	Сервантес М.	79	«Дон Кіхот»	«Don Quijote»
49	пол.	Словацький Ю.	80	«Мазера»	«Mazera»
				<i>і вірші*</i>	
50	рос.	Салтиков-	81	«Історія одного міста»	«История одного города»

		<u>Щедрін М.</u>	82	«Карась-ідеаліст»	«Карась-идеалист»
			83	«Панове ташкентці»	«Господа ташкентцы»
			84	«Самовізданий засць»	«Самоотверженный заяц»
51	пол.	<u>Сирокомля В.</u>		вірші*	
52	англ.	<u>Скотт В.</u>	85	«Айвенго»	«Ivanhoe»
			86	«Веверлей»	«Waverley»
53	франц.	<u>Сталь Ж.</u>		що самі схочете*	
54	англ.	<u>Теннісон А.</u>		вірші*	
55	рос.	<u>Толстой Л.</u>	87	«Анна Кареніна»	«Анна Каренина»
			88	«Війна і мир»	«Война и мир»
56	рос.	<u>Тургенєв І.</u>	89	«Батьки і діти»	«Отцы и дети»
			90	«Вірші у прозі»	«Стихотворения в прозе»
			91	«Дворянське гніздо»	«Дворянское гнездо»
			92	«Муму»	«Муму»
			93	«Напередодні»	«Накануне»
57	франц.	<u>Флобер Г.</u>	94	«Виховання почуттів»	«Education sentimentale»
			95	«Пані Боварі»	«Madame Bovary»
58	англ.	<u>Шекспір В.</u>	96	«Гамлет»	«Hamlet»
			97	«Коріолан»	«Coriolan»
			98	«Король Лір»	«King Lear»
			99	«Макбет»	«Makbeth»
			100	«Отелло»	«Othello»
			101	«Річард III»	«Richard III»
59	нім.	<u>Шиллер Ф.</u>	102	«Дон Карлос»	«Don Carlos»
			103	«Марія Стюарт»	«Maria Stuart»
			104	«Орлеанська діва»	«Die Jungfrau von Orléans»
			105	«Розбійники»	«Die Räuber»
60	франц.	<u>Шеньє А.</u>	106	«Ямби»	«Jambes»

Джерело: Список творів світової літератури, що дібрала Леся Українка для перекладу. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0> (дата звернення: 20.05.21).